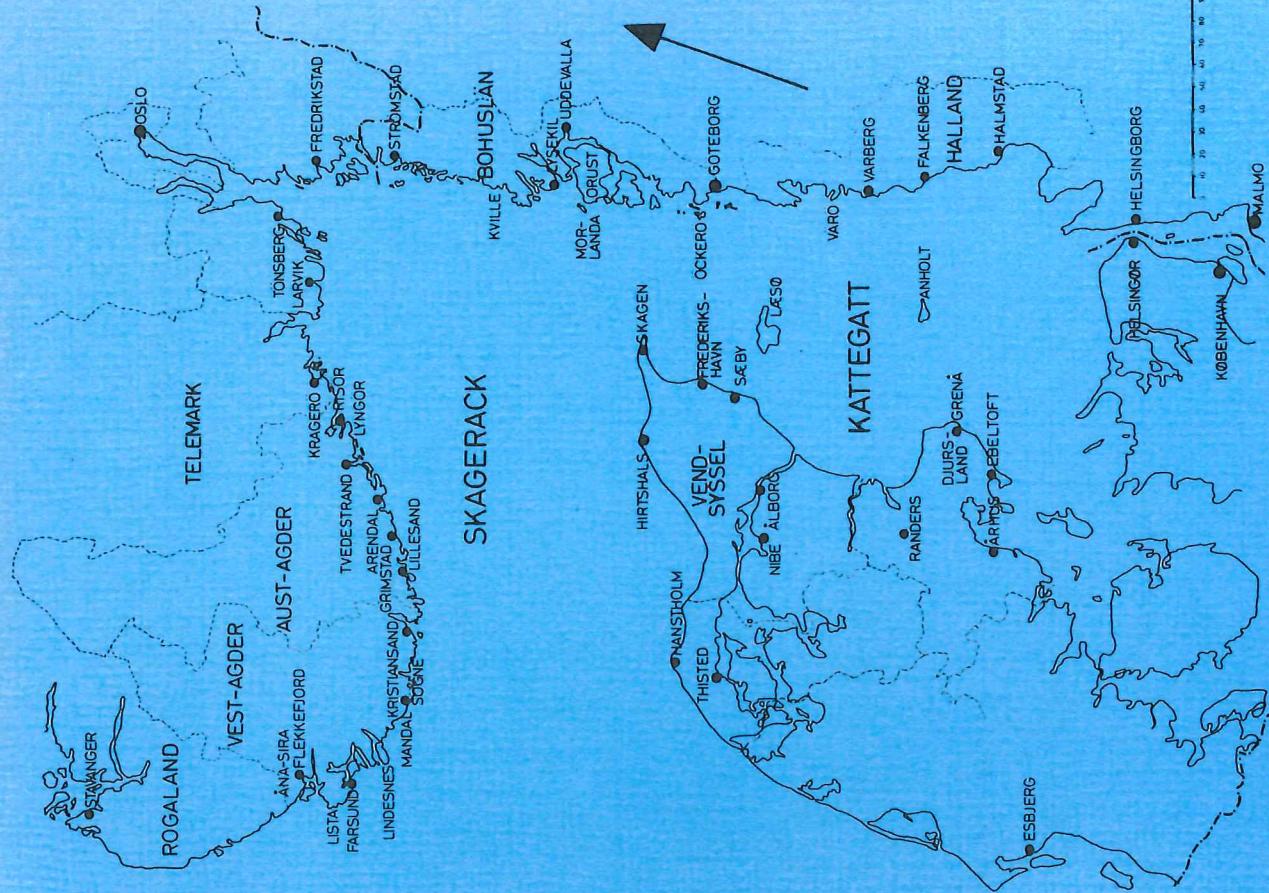

KATTEGAT-SKAGERRAK PROJEKTET MEDDELELSELER

Projektet om Kattegat-Skagerrak-regionens kulturudvikling under 1800-tallet er et tværvidenskabeligt forskningsprojekt i et samarbejde mellem universiteterne i Göteborg, Oslo, Bergen, Aarhus og Aalborg; Agder Distrikthøjskole; museerne i Uddevalla, Kristiansand, Randers og Grenå; arkiverne i Arendal, Hjørring og Skagen; Statsarkivet i Kristiansand og folkemusikarkivet i Bergen.

Det er projektets mål under højded at analysere ændringerne i hverdagskulturerne i regionen fra begyndelsen af århundredet til slutningen. Dette arbejde foregår i en række arbejdsgrupper, der hver især tager sig af 1) den økonomiske udvikling, 2) fiskeriets ændringer, 3) kommunikationsforhold, 4) migration, 5) vækkelsel og foreningsdannelser og 6) mødet mellem borgerkultur og almuekultur.

Projektets sekretariat findes på Aalborg Universitetscenter og adresseen er:

Kattegat-Skagerrak-projektet

AUC

Postbox 159

DK-9100 Aalborg
(tlf. (08) 15 91 11, lokal 178 (kl. 09-12)

sekretær: Barbro Jonansen)

Redaktionsudvalg: Hans Try, Anders Gustavsson og Poul Holm
Redaktionens adresse:

AUC

Postbox 159
DK-9100 Aalborg

Kattegat-Skagerrak-regionens
kulturudvikling
i 1800-tallet

RELIGIOSE VÆKKELSER OG FORENINGSLIV

Redaktion for serien: Hans Try, Anders Gustavsson
og Poul Holm

Aalborg 1984

FØREORD

I serien Meddelelser frå Skagerrak-Kattegat-prosjektet blir på ein enkel måte publisert korte forskningsbidrag og debattinlegg, gjerne i førebels form, frå dei som er knytte til prosjektet.

Gruppa som tar for seg religiøse vekkinger og foreningsliv (gruppe 5) presenterer med dette sitt andre temahefte av Meddelelser. Det første inneholdt resultatet av feltarbeid i Søgne 1982 (Meddeleser nr 1 1982). I det heftet som nå ligg føre, finn ein dels frittståande artiklar, dels artiklar som bygger på feltarbeid på øya Tjörn i Bohuslän 1983.

Tryckt med bidrag från Wilhelm och Martina Lundgrens vetenskapsfond, Göteborg
Centertrykkeriet 1984
ISSN 02 80 8463

Meddeleser fra Kattegat-Skagerrak-prosjektet, nr 4, 1984
Trykt i Aalborg
Centertrykkeriet 1984
ISSN 02 80 8463

Jamvel om hovudtyngda av arbeid også innan gruppe 5 blir gjord av deltakarane kvar for seg i kvar sitt land, har det synt seg føremålstøylen å lage til små sams feltarbeid for gruppa, gjenne avgrensa til eit mindre lokalsamfunn. Gjennom desse er deltagarane blitt sveisa saman, dei har fått innsikt i tilhøva i eitt anna land, og dei har laga artiklar der dei som ikkje-innfodde ser problema frå ein annan kant.

Dei andre deltagarane i gruppa må elles denne gongen rette ein takk til Anders Gustavsson og medhjelparene hans som gjorde ein stor innsats ved å førebu feltarbeidet på Tjörn.

Gruppe 5 har som allment mål å "afdække holdningsændringer og institutionaliserede udtryk herfor i udvalgte befolkningsdele i regionen i løbet af 1800-tallet både religiøst, bredere kulturrelt og vedrørende sociale tilhørsforhölde", det heile sett i høve til allmenne samfunnsendringer. Gjennom eit studium av folkelege rørsler og foreningsliv, särleg på det religiøse området, vil ein såleis avdekke mentalitetsformer, endringer i desse og tidspunkt for endringane a) blant befolkninga i heile Skagerrak-Kattegat-regionen sett under eitt, b) i ulike delar av regionen (byar-bygder, kyst-innland, svensk, dansk og norsk område osb.), c) i ulike befolkningslag og -grupper.

Distribueres af: Kattegat-Skagerrak-prosjektet
Aalborg Universitetscenter
Postbox 159
DK-9100 Aalborg
(tlf. 08-159111, lok.178, kl.09-12)

Artikkelen av Poul Holm og Anne-Lise Schou i dette heftet går like inn i denne problematikken. Utgangspåstanden er at "de religiøse vækkelsjer og organisationer i slutningen af det 19. årh. var de klareste uttryk, vi har, for den sociale og kulturelle identitetsdannelse i lokalområdet", og at "den dominerende kerne" av medlemmer i ein organisasjon/ei forening "uttøyte eller opnåede... en form for lokal åndelig og moralisk samling". Artikkelen analyserer medlemssamansettning i Ydre Missions-foreningane i Vendsyssel omkring 1890. Klare lokale skilnader kjem fram, skilnader som innbyr til bruk av ordet kulturgrenser. Det gjeld ulik grad av tilslutning i høve til folkemengda, skilje mellom yrkesgrupper, skilnad i tilslutning av kvinner og menn osb.

Anne-Lise Schou går i den neste artikkelen nærmere inn på den rolla kvinnene spela i misjonsarbeidet i Vendsyssel, både i "allmenne" misjonsforeningar der begge kjønn var med og i særskilde kvinneforeningar som likevel var heller sjeldne, særlig om ein jamfører med Norge.

I ein artikkkel frå Tjörn tar Poul Holm opp tråden frå den første artikkelen: geografiske grenser og sosiale skilnader når det gjeld tilslutning til religiøse rørsler og samfunn. Jamvel om tilhøva var ulike og rørslene andre, kjem han fram til resultat som lar seg jamføre med undersøkinga frå Vendsyssel. Innanfor eit strengt lokalt område finn han skilnader mellom jordbruksbefolking og fiskarbefolking og mellom "kyst" og "innland".

Dei tre nevnde artikklane må ein sjå i sammenheng. Underskrivne vil slutte seg til Poul Holm når han ønskjer tilsvarande undersøkingar frå andre delar av Skagerrak-Kattegat-regionen. Dei spesielt destikka som alt er gjorde, tyder på at det her ligg til rette for givande analysar for dei enkelte distrikta og fruktbare jamføringar for heile området under eitt.

Dei neste tre bidraga til heftet tar opp ymse utslag av trusselrestellinger og åtferdsmonster i ulike religiøse miljø innan-

for regionen. Anders Gustavsson spør om forestillingar frå såkalt gammal "folketry" blei borte i dei nye frikyrkjelege miljøa - ofte anglosaksisk påverka. Han har funne slike forestillingar levande hos pinsevenner. Tyder dette på sterke drag av kontinuitet enn ein kunne tenke i ei rørsle som vanlegvis blir oppfatta som ny og kontroversiell? Og var det lettere for visse religiøse retningslinjer enn andre å ta opp i seg eldre religiøse forestillingar?

To artiklar (av Ingrid Gjertsen og Rune Birkeland) tar for seg song- og musikkformer frå ulike religiøse miljø, og bidrar slik til å karakterisere eldre og nyare religionsformer og sette dei opp mot einannan. Begge desse artikklane er resultat av feltarbeid på Tjörn.

Det framgår av Jørgen Würtz Sørensens artikkel om "Mormonernes gennembrudsår i Norden" at kjerneområdet for mormoniismen var i Vendsyssel og langs den norske Skagerrak-kysten. Frå Nord-Jylland reiste mormonmissionærar til sørkysten i Norge. Forfattaren legg også opp til jamføringar som vil vere relevante i eit Skagerrak-Kattegat-perspektiv: "Forskningen omkring de skandinaviske mormonenes tidlige historie kan .... bidrage til øget forståelse af socialt marginaliserte lags bevidsthedmæssige utvikling."

Kristiansand april 1984

Hans Try

FOREORD

Poul Holm &
Anne-Lise Schou

INDHOLD

DEN INdre OG YDRE MISSION I BONDE- OG FISKERMILJØER I VENDSYSSLET
OMKRING 1890

Poul Holm & Anne-Lise Schou:

DEN INdre OG YDRE MISSION I BONDE- OG FISKERMILJØER I VEND-
SYSSLET o. 1890

Anne-Lise Schou:

KVINDER OG MISSION I "INDRE MISSION":
KVINDER OG MISSION I "INDRE MISSION"

23

Poul Holm:

"HÄR FINGO MÖDRAR SE SINABARN KOMMA" - FISKERE OG BONDER,
MÆND OG KVINDER I TJÖRNS MISSIONSKREDS

47

Anders Gustavsson:

FRIKYRKELIGHET OCH FOLKTRO

81

Ingrid Gjertsen:

SANGEN I SVENSKA MISSIONSFÖRBUNDET PÅ TJÖRN
SANGEN I SVENSKA MISSIONSFÖRBUNDET PÅ TJÖRN

95

Rune Birkeland:

EI DØR PÅ KLEM TIL SALMENS OG SONGENS RIKE

113

Jørgen Würtz Sørensen:

"MORMONERNES GENNEMBRUDSÅR I NORDEN. FORSKNINGSMULIGHEDER
INDENFOR DEN SKANDINAVISKE MISSIONS HISTORIE"

121

I et opлаг til Kattegat-Skagerrak-symposiet august 1983 fremførte den ene af os (PH) den tanke, at de religiøse vækkelser og organisationer i slutningen af det 19. årh. var de klareste udtryk, vi har, for den sociale og kulturelle identitetsdannelse i lokalområdet. Medlemssammensætningen var naturligvis bred, men den dominerende kerne var ofte socialt og kulturelt homogen og udtrykte eller opnåede gennem organisationen en form for lokal åndelig og moralisk samling. Denne koncentration af lokale kræfter måtte ofte gøre gruppen enten hegemonisk i lokalsamfundet – eller stærkt oppositionel. Studier af vækkelserne spiller derfor en central rolle, hvis vi skal opnå indsigt i lokalsamfundenes bavidsthedsformer. Specielt for studiet af kystmiljøerne kan det være af interesse at undersøge samspillet og evt. konflikterne mellem religiøse foreninger i land- og kystsogn. I artiklen andetsteds i dette nummer af *Meddelelser* præsenteres en undersøgelse af skærgårdssøen Tjörns stærkt agrarpræsenteret vækkelse i det frikirkelige SMF, som stod i kontrast til fiskerbefolkingens senere engagement i forskellige frimenigheder. Som forklaring på, at SMF ikke nåede ud til fiskerne fremføres bl.a. de sociale og kulturelle barrierer mellem de relativt velstuerede bonde-fiskere inde på øen og de proletariserede fiskerlejemiljøer.

Anne-Lise Schou har – i forbindelse med Statens humanistiske forskningsrådds projekt Kristen Mission og Kulturmission – indsamlet et stort materiale om den Ydre Missions kredsforeninger i Vendsyssel, og vi har dermed for første gang et så komplet materiale som vel muligt om medlemsmønsterne i Ydre Missionsskredse i Vendsyssel. Denne artikels formål er først og fremmest at præsentere dette upublicerede materiale i Kattegat-Skagerrak-projektets sammenhæng, hvortil det er bearbejdet af Poul Holm.

Det er af stor betydning at få afprøvet denne problemstilling på et større materiale i hele Kattegat-Skagerak-regionen. Vi kunne ønske os præcise kort og statistikker over den religiøse aktivitet i hele regionen og – forudsat at arkiverne ikke er kasserede og foreningerne er velvillige – skulle en sådan opgave i store træk kunne løses.

Folkekirkeligt og frikirkeligt aktivitet i Vendsyssel.

Kort før 1850 vandt baptisterne og et par år senere også mornerne indpas i Aalborg og fik tilhængere i landsognene omkring Limfjorden, især i Hvetbo og Han herredet. I 1860’erne begyndte imidlertid en grundtvigiansk vækkelse i Midtvendsyssel som forhindrede frikirkerne i at vinde frem mod nord, og som også formåede at drive killer ind i de frikirkelige områder, f.eks. omkring Birkelse. Grundlæggelsen af højskoler og anden institutionalisering markerede tidligt bevægelsens territorium. Fra 1870’erne vandt endelig en anden folkekirkeligt retning – Kirkelig Færening for den Indre Mission – frem i Nordvendsyssel, som stoppede grundtvigianismens fremmarch. På denne måde markerede de religiøse skel således en gammelkendt kultурgeografisk inddeling af egnen, som kan genfindes i mange andre fordelingsmønstre, bl.a. bestemt af de forskellige købstadscentre.

I denne sammenhæng kan vi dog ikke forfølge dette problem, men må begrænse os til at fastslå en grov skelnen mellem det nord- og østlige Vendsyssel på den ene side og det sydvestlige på den anden side. Det sydvestlige hjørne – især Hvetbo herred – var præget af stor til- og fraflytning under den tidlige industrialisering (tørvemosedaglejere, teglværksarbejdere m.fl. udgjorde en temmelig stor gruppe i forhold til de bofaste jordbrugere). De første husmandsforeninger oprettedes i denne egn omkring 1870. Omvendt var det nordlige og østlige hjørne skarpt delt mellem store agrare indland, hvor gårmandsgruppen stod stærkt og enkelte større købstæder, hvor handlende, håndværkere og i kystbyerne ikke mindst fiskerne var de numerisk betydelige. Således

kan vi tale om et forholdsvis traditionelt landskab i nord og øst, delt mellem agerbrug, søfart og handel. Af de nordlige købstæder var Frederikshavn og Hjørring i stærk vækst inden 1900, medens Skagen og især Sæby var stagnerende eller i svag vækst (Skagen oplevede først en virkelig fiskerirevolution efter 1890). Et kort rids af Indre Missions aktivitet i dette miljø vil være af interesse.

Indre Mission i Vendsyssel 1871-1920.

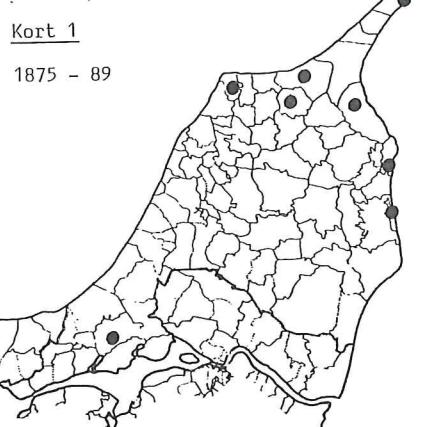
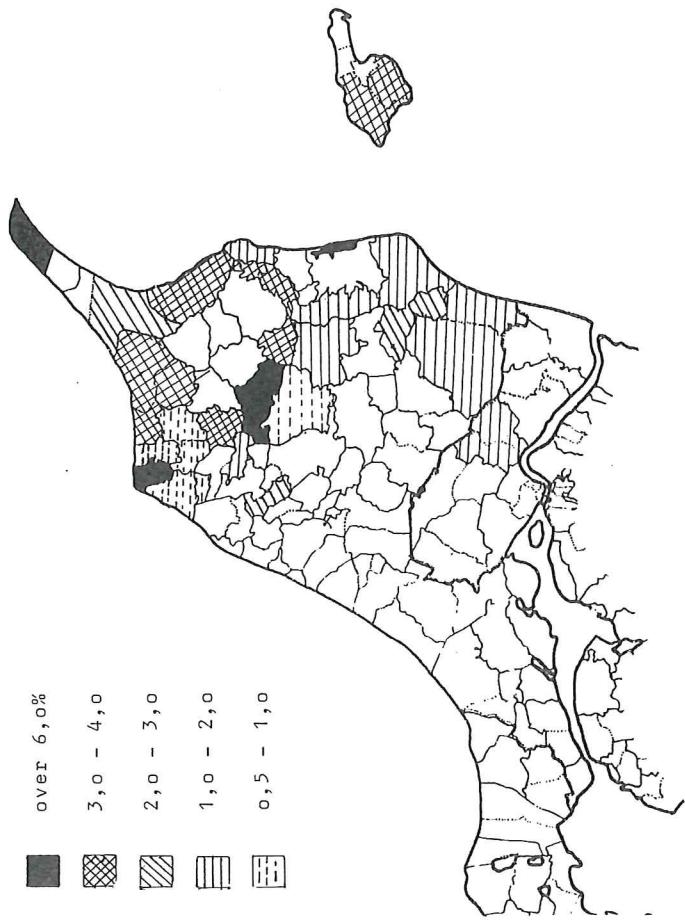
IM’s historie i denne periode kan inddeltes i tre hovedfaser:
 de store vækkelselser (1871-85)
 erobringningen af den regionale dominans i nordøst-Vendsyssel (1885-1900)
 stabiliseringen (1900-1920)

De store lokale vækkelselser fandt sted i begge de kulturelle miljøer: i agrarsamfundene Horne med omliggende sogne og Bindlev, og i købstæderne Sæby og Skagen, samt i det lille fiskeleje Bangsbostrand. Selv om vækkelselserne i alle tilfælde skete i et samspil mellem en lille vakt gruppe og en ny præst, kan der skelnes mellem præsternes dominerende rolle i Horne og Sæby, hvor de støttede sig på en mindre kreds af hhv. bønder og håndværkere, og de lokales mere aktive rolle (især for kvindernes vedkommende) ved vækkelselserne i Skagen og Bangsbostrand.

I 1890’erne kan vi se IM’s eksplosionsagtige vækst ved grundlæggelsen af en række missionshuse i de fleste sogne i nordøst-Vendsyssel (kort 1). Grænsen flyttes længere mod syd og tomme pletter på kortet fyldes med nye missionshuse. Ved siden af de gamle centre grundfæstes et nyt ved sydøst-kysten, ved Agersted. Svarende til de gamle centre for den Indre Mission inddeltes M-kredsene i 1899 i fire uformelle kredsforbund: Agersted-, Hjørring-, Frederikshavn- og Ålborg-kredsene. Den sidstnævnte var dog mindre selvstændig, og aktiviteten førtes med udgangspunkt i Ålborg, hvor IM dog ikke stod stærkt i forhold til andre købstæder. I det følgende koncentrerer vi os om de tre nordlige kredse.

Kort 5 viser den totale medlemsfordeling af Ydre-Missionskredse i Vendsyssel (‡ Ø. Han herred) i forhold til befolkningsstørrelsen. Der er et klart sammenfald mellem YM's andel i befolkningen og fordelingen af de tidlige missionshuse. Vi bemærker dog, at Ugilt-kredsen næde en befolkningssandel på 6,6 % og dog endnu ikke havde missionshus. Medlemmernes andel af befolkningen giver os et godt mål for YM's religiøse og kulturelle betydning i sognene. Ikke overraskende er Skagen topscoker med en andel på 10,7 % (af den kvindelige befolkning i Skagen var ikke mindre end 13,4 % medlemmer, og 8,6 % af mændene). Sæby, Horne og Ugilt har en andel på 6-7 %, medens en række nordlige sognе har ca. 3,5%. Vi bemærker de hvide pletter omkring og imellem nogle af de mest vakte sogne, som vidner om konflikterne med de "døde" sogne.

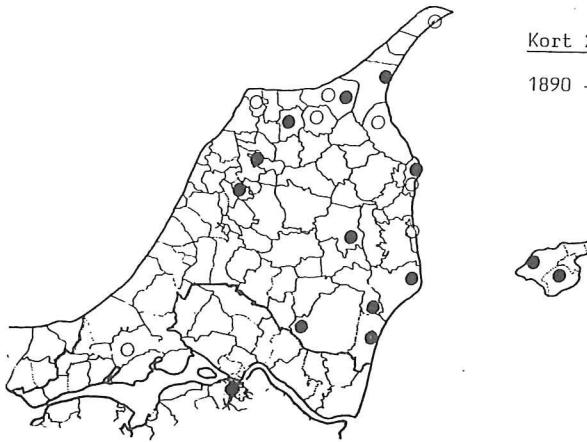
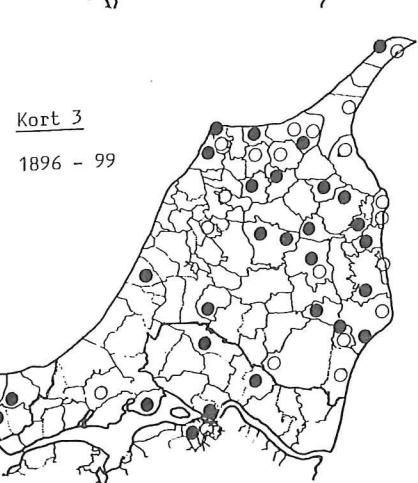
Kort 5. YM-medlemmer i % af totalbefolknings-

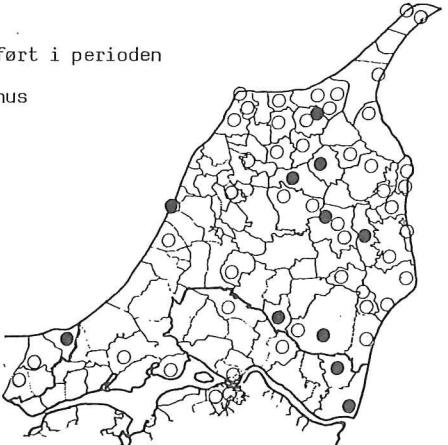
Missionshuse i
Vendsyssel
1875 - 1925

● missionshus opført i perioden

○ ældre missionshus

Kort 4
1900 - 25

Kønssammensætningen i Ydre Mission i Vendsyssel 1890.

Ved registreringen i 1890 var kun én af de 59 kredse i Vendsyssel definieret som ikke-IM (Løkken). Resten tilsluttede sig IM-linjen, og YM-kredsene kan ses som udtryk for en lidt bredere organisering af tilhængere af denne retning. Medlemsmæssningen i YM giver således et godt billede af IM's reelle styrke og opbakning i lokalsamfundet. Desværre oplyses ikke køn og hver i alle medlemsindberetninger, men for de fleste foreligger dog lister, som giver os et temmelig præcist billede.

Bedst dokumenteret er det nordvestlige hjørne af Vendsyssel med det gamle center i Horne, hvor næsten alle indberetninger er detailleret, medens der foreligger køns- og kun sjældent erhvervsoplysninger for øst-Vendsyssel. Kønssammensætningen er oplyst i tabel I (NV-Vendsyssel omfatter Vennebjerg herred med et par kredse fra Børglum). Opdelingen svarer til de uformelle kredsforbund.

Tabel I. Kønssfordeling 1890 i YM i Vendsyssel

Landdistrikter:	Mænd	Kvinder	Total	Kvinder i %
NV-Vendsyssel	216	170	386	44,0
Dronninglund	129	158	287	55,1
Horns Herred	138	207	345	60,0
	558	625	1183	52,8

Købstæder:

Hjørring	28	30	58	51,7
Sæby	59	63	122	51,6
Skagen	95	153	248	61,7
Frederikshavn	16	42	58	72,4
	198	288	486	59,3

Vi bemærker, at kønsfordelingen i købstad og opland er nogenlunde samsvarende, med undtagelse af Frederikshavn. Der udskiller sig en markant forskel mellem det mandsstærke NV-Vendsyssel og det kvindestærke Ø-Vendsyssel, især fiskerbyerne Skagen og Frederikshavn. Vi kan formulere en hypotese om større kvindelægelse i de maritime miljøer end normalt for regionen. En nærmere afståning og forklaring på dette fænomen kan fås ved at gå tættere på materialet.

I Tabel II opregnes kønsfordelingen i NV-Vendsyssel på lokal-kredse (jf. kort 6, hvor opgørelsen pr. kreds med en vis fortæring er overført pr. sogne).

Tabel II. Kønsfordeling i NV-Vendsyssel

	M	K	T	K i %
Horne	86	49	135	36,3
Rakkeby	22	13 ?	35	37,1
Uggerby	18 ?	15	33	45,5
Bindslev	15	13	28	46,4
Astrup	18	17	34	47,1
Ugilt-Tårs	15	14	29	48,3
Ugilt	16	17	33	51,5
Hjørring	28	30	58	51,7
Koldbro	12	14	26	53,8
Bindslev 2	14	18	32	56,3
	244	300	444	45,0

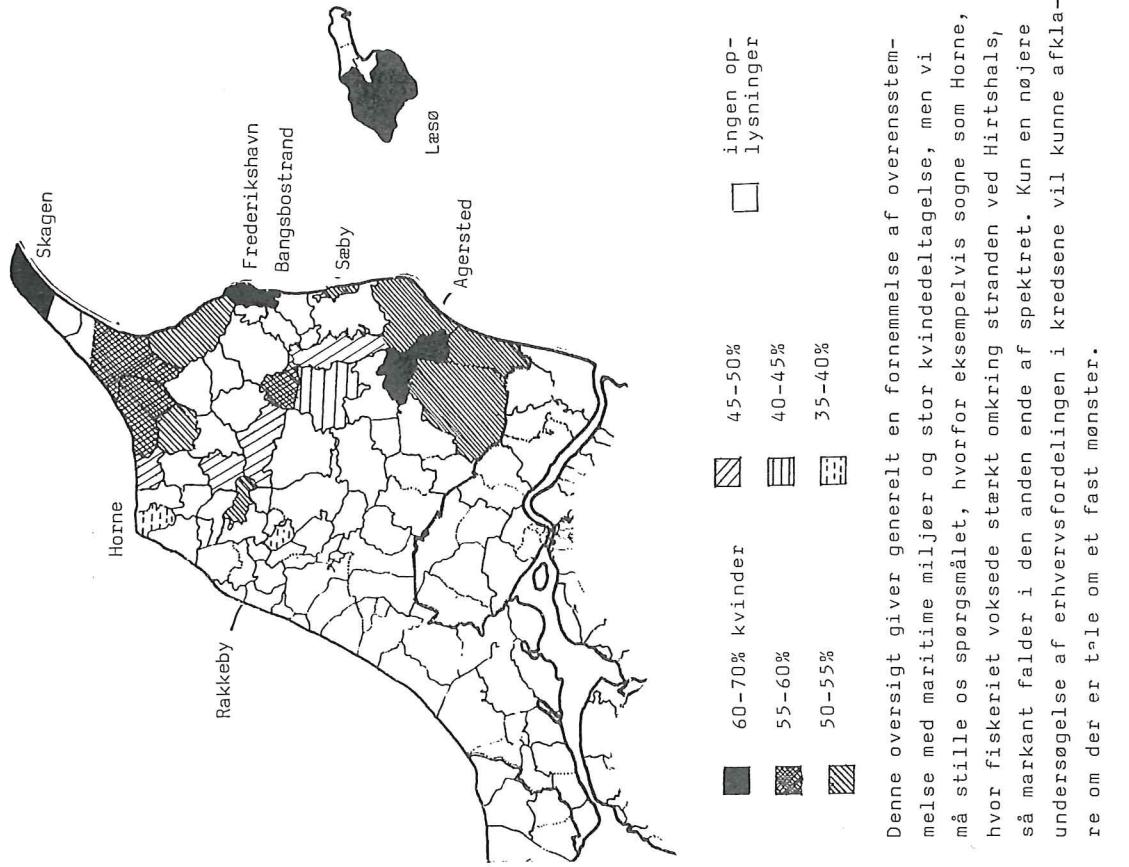
Det traditionelle center for IM-vækkelser i Horne fremstår stærkt mandsdomineret, medens de øvrige kredse har en mindre skævhedsfordeling.

Modsatningen hertil finder vi imidlertid klart i de østlige kredsforbund. Tabel III resumerer tallene fra Dronninglund herred (Agersted-kredsen). Vi bemærker, at kredsforbundets ledende kreds som det eneste har et markant kvindeoverskud; situationen er alt-så i mere end en forstand diametralt forskellig fra NV-kredse.

Tabel III. Kønsfordelingen i Dronninglund herred

	M	K	K i %
Agersted	19	41	68,3
Lendum	15	20	57,1
Lyngså	18	21	53,8
Dronninglund	15	16	51,6
Sæby	59	63	51,6
Aså	22	22	50,0
Hørby	13	12	48,0
Torslev	16	12	42,9
Ørsø	-	25	-
			53,9
			207
			384

Kort 6. Kønsfordeling i missionskredsene

Derimod bemærker vi, at købstaden Sæbys kønsfordeling svarede til gennemsnittet for kredsforbundet

I tabel IV opregnes tallene for Horns herred, og vi bemærker igen en meget høj kvindedeltagelse i de ledende kredse Frederikshavn, Læsø, Skagen og Bangsbostrand. I Elling og Tversted, hvor der også tidligt blev bygget missionshus (i 1882), er kvindeandelen imidlertid lavere.

Tabel IV. Kønsfordeling i Horns herred

	M	K	T	K i %
Frederikshavn	16	42	58	72,4
Læsø	19	44	63	69,8
Skagen	95	153	248	61,7
Bangsbostrand	45	?	72	117
Tversted	15	20	35	57,1
Råbjerg	11	14	25	56,0
Kvissel	15	18	33	54,5
Elling	16	18	34	52,9
	232	381	613	62,2

Denne oversigt giver generelt en fornemmelse af overensstemmelse med maritime miljøer og stor kvindedeltagelse, men vi må stille os spørgsmålet, hvorfor eksempelvis sognet Horne, hvor fiskeriet voksede stærkt omkring stranden ved Hirtshals, så markant falder i den anden ende af spektret. Kun en nøjere undersøgelse af erhvervsfordelingen i kredsene vil kunne afdække om der er tale om et fast mønster.

Erhvervssammensætningen i YM i 1890Tabel V. Erhvervsfordeling i NV-Vendsyssel

	MÆND		KVINDER	
	Agrart Husband	Immateriel Karl	Håndværk Handel	Maritimt Fru/Frik Tyende Sypiger
Horne	67	13	11	2
Rakkeby	13	3	5	1
Uggerby	10	4	1	16
Bindslev 1	8	5	3	9
Astriup	12	2	2	3
Ugilt-Tårs	4	3	7	10
Ugilt	6	5	2	4
Koldblo	8	2	3	7
Bindslev 2	5	4	5	7
	133	39	10	2
I procent	50,8	17,3	4,4	0,9
				47,9
				48,5
				3,6

Fra NV-Vendsyssel foreligger erhvervsangivelser for mændene i alle kredse (bortset fra Hjørring), medens kvinderne registreres som hustruer eller frøkener, tyende eller sypige o.l. (se tabel V). Det agrare miljø fremgår tydeligt af, at 76,1% af mændene havde deres direkte udkomme af landbruget. Det springer i øjnene, at selv om flere af disse kredse lå i kystegne, var fiskerne næsten overhovedet ikke inddraget i YM-arbejdet. Nu hentede nogle bønder vel nogen bindtægt fra havet, men Anne-Lise Schou har sammenlignet medlemsprotokollens erhvervsangivelser i Horne med folketællingen 1890 og fundet dem fuldstændig overensstemmende. Der var altså virkelig tale om, at fiskerne ved Hirtshals ikke deltog i hvad de må have opfattet som gårdenes organisering. Først i 1896 kom der en YM-vækkekelse i Hirtshals, og det er bemærkelsesværdigt, at fiskerne straks byggede eget missionshus og oprettede en egen YM-kreds, ikke som følge af mission fra Horne, men af kontakt til fiskerne i Skagen, der på denne tid lå på flynderfiskeri ved Hirtshals (se En Vaartid). Der synes at have været meget ringe kontakt mellem fiskere og gårdmænd.

Vi bemærker endvidere, at kvindernes tilsyneladende ringe deltagelse må skyldes, at langt de fleste gårdmænd ikke lod deres hustruer registrere i eget navn. Efter al sandsynlighed deltog kvinderne i det praktiske arbejde – i hvert fald ved de mange husmøder og i de uformelle syforeninger, men de var altså i organisationen henseende ikke fuldgylige medlemmer. Derimod antyder det store antal kvindeligt tyende, at husbonden lagde vægt på troende hjælpersker, medens karlenes religiøsitet måske var mindre betydnende.

Anne-Lise Schou har sammenlignet YM-medlemmernes erhvervsfordeling i Horne sogn med den registrerede fordeling ved folketællingen samme år (tabel VI). Et mindre antal udensogns medlemmer af Horne-YM er talt fra. Skævhederne er klare. Fiskernes og

	Tabel VI. Mandlige erhvervsgrupper i Horne (YM/sognet totalt)	
	YM-medl.	I alt i sognet % YM-delt.
Agrare erhverv	54	1.136 4,8
Håndværk/handel	11	42 26,2
Fiskeri	2	192 1,0
Daglejere/arbejdere	0	31 –
Total mænd og kvinder	110	1.751 6,3

Erhvervsfordelingen i øst-Vendsyssel er desværre dårligere belyst (tabel VII) – kun for lokalkredse foreligger oplysninger. Vi bemærker, at den generelle fordeling af erhvervsgrupperne i landkredse stort set svarer til fordelingen i Horne. Disse

dagejernes næsten totale travær gjorde Horne-kredsen til en gårdsmands- og håndværkerorganisering. Håndvarkernes store opslutning må ses som udtryk for, at demissionske var kulturelt og moralsk dominerende i sognet, selv om de var i klar mindretalsstilling.

Tabel VII. Erhvervsfordeling i fem lokalkredse i Dronninglund
herred

	MÆND		KVINDER							
	Husbond	Agrart	Håndværk	Maritimt	Fru/Frk	Tyende	Ukendt	Synger	Ukendt	en hvert køn
Agersted	9	3	7	1	18	19	4			
Dronninglund	13	1	2	3	11	5				
Aså	13	2	2	3	9	13				
Lyngså	14	3	1	1	16	4	1			
I procent	49	9	4	12	2	54	41	5		
	64,5	11,8	5,4	15,8	2,6	54	41	5		
Sæby	3	3	24	29	47	6				14

Fra Horns herred har vi kun erhvervsoplysninger fra de to købstæder og Bangsbostrand (tabel IX).

Tabel VIII. Mædliche erhvervsgrupper i Sæby (YM/total)

	MÆND		KVINDER							
	Husbond	Agrart	Håndværk	Maritimt	Fru/Frk	Tyende	Ukendt	Synger	Ukendt	en hvert køn
Agrart										
Handel/håndværk										
Fiskeri										
Daglejere										
Industriarbejdere										
Total mænd & kvinder 118										1.804
										6,5

Fra Horns herred har vi kun erhvervsoplysninger fra de to købstæder og Bangsbostrand (tabel IX).

Diskussion

De maritime erhverv (stort set fiskere) er klart dominerende i disse kredse, hvor kvinderne spiller en så talstærk rolle. Det er vigtigt at bemærke, at det kvindelige tyende er talmæssigt afgørende, og at mange hustruer deltog uden deres mænd som medlemmer.

Sæby-kredsen er opgjort for sig, da den så klart skiller sig ud. Tyndets mere selvständige stilling i byen kommer måske til udtryk i deres fravær fra kredsarbejdet, medens derimod ægtemand og hustru synes at have deltaget begge som fuldgylde medlemmer. Vi bemærker med tabel VIII, at håndværkernes og fiskernes andel af deres erhvervsgrupper i byen var nogenlunde lige store, medens daglejere og industriarbejdere var fraværende (14 medlemmer har dog ikke angivet hverken køn eller erhverv). Vi ved fra andre kilder (erindringslitteraturen), at handelsstanden især i starten var ledende i Sæby. Lederskabet inkluderede dog senere også fiskerne, og som et særsyn i Vendssyssel både mænd og kvinder.

Det store sociale arbejde i Sæby (på initiativ af IM-præsten Asschenfeldt-Hansen) med børne-, ungdoms-, sangforeninger, sonderkole og velgørende arbejde var banebrydende i Danmark i 1890'erne, og denne dynamiske udvikling medførte større differenciering i ledelsen.

Kvinderne er i det hele let overrepræsenterede med en andel af de i alt 1.669 personer på 54,7 %, generelt lidt større kvindeandel i byerne end på landet. Kønsfordelingen er imidlertid temmelig skæv, hvis den analyseres regionalt: Nordvest-Vendsyssel har en overvægt af mænd (en kvindeandel på 44%), medens Dronninglund og Horns herred har en overvægt af kvinder med en andel på 55–60%. Læsø skiller sig klart ud med ca. 70% kvinder i de to kredse, en andel, der kun overgås af Frederikshavn-kredsen med 72,4% kvinder. Skagen ligger i toppen af tendensen i Horns herved med knap 62% kvinder, medens Sæby med godt 51% kvindeandel ligger under Dronninglund herreds gennemsnit. Hjørring ligger med samme procenttal et stykke over gennemsnittet i det nordvestjyske opland. Kun en enkelt agrar kalkreds, Agersted, har en stor kvindeovervægt (68,3%).

Den agrare sammenhæng mellem fiskermiljøer og stor kvindeandel er altså bekræftet. Undtagelsen Agersted synes at kunne forklares med en stor deltagelse af kvindelig tynende, rimeligtvis på madmoderens opfordring. I fiskermiljøerne skyldes kvindeovervægten derimod at mange gifte kvinder var aktive i YM uden ægttemagens deltagelse.

Den overordnede model, som vi teoretisk kan forklare statistikken med, må være, at vi ser et kulturskel mellem et forholdsvis statisk, gårdsmandsdomineret inland, og et mere dynamisk kystmiljø, hvor kvinderne var kulturelt mere dominerende som følge af mændenes ustadige erhverv og til tider langvarige færvar fra hjemmet (på fiskeri eller i søfart). Kommende undersøgelser må belyse den evt. sammenhæng mellem "industrialiseringen" af fiskeriet netop i årene o. 1890 og de samtidige vækkelses.

Yderligere et forhold fremstår klart. Ydre (og dermed Indre) Mission havde i 1890 (endnu) ikke tag i de talrige mindre fiskelejers befolkning langs både øst- og vestkysten. De tre store købstæders, Læsøs og Bangsbostrands fiskere fremstår som iøjnefaldende undtagelser, der ofte er blevet anvendt som "bevis"

for YM's tag i fiskerne. Det er iøjnefaldende, at de store fiskerbefolninger i Løkken, Lønstrup, Lilleheden (det senere Hirtshals), Ålbæk, Aså og Vorså næsten var totalt fraværende i YM: det samlede antal fiskere, som ville betegne sig som fiskere udenfor de fem kerneområder, androg i alt kun 9 personer. Ingen må det understreges, at dette fravær ikke kan forklares med uklares erhvervsforhold, som ville få jordejende fiskere til at betegne sig som husmænd. Dels var der i 1890 en meget stor gruppe jordløse ved kysterne, som kun kunne betegne sig som fiskere, dels viser som sagt stikprøveundersøgelsen i Horne at erhvervsbetegnelserne i folketællingslisten og medlemsopgørelsen stemmer overens. Da der figurerer 192 fiskere i folketællingen 1890, må denne erhvervsgruppe siges at have stået udenfor YM-organisationen.

Erhvervsskillet mellem fiskere og gårdmænd var også et både kulturelt og geografisk skel. Fiskernes ustadige og chancebetonede og oftest fattige livsvilkår stod i skarp kontrast til landmændenes cykliske og socialt hierarkiserede liv. Klitboernes omgangskreds og udsyn var et andet end muldjordens folk. Når de to livsmåder stod tæt ved hinanden var det altid gårdmændene som var kulturelt og materielt dominerende. Når fiskerne var klart udgrænsete i egentlige strandlejer, organiserede de sig for sig selv, gerne i YM sammen med banderne, men ikke underlagt dem. Det var denne sociale udkillelsesproces, som bestemte YM's fremmarch i Vendsyssel, og det var den, der efterhånden gjorde det muligt for fiskerne i Hirtshals at organisere sig – for sig selv – i YM. Næppe nogen har udtrykt dette kulturelle skel klarere end den grundtvigiansk prægede bondesøn, Lars Larsen-Ledet i sine erindringer om de – ugudelige –

– Løkkenfiskere:

"Der blev en kloft mellem Fiskerne og os. Deres Temperament var vidt forskelligt fra vort, deres Sædvaner ogsaa, de var nærmest en slags Zigjnere, en Del af dem. Fordrukne var de og dovere tillige..... Og det irriterede os ogsaa at se Fiskerne staa og hænge i Købmandsbutikkerne fra tidlig morgen til sen aften. Men Fiskeren har sin egen Psyke, skabt af Spillet i hans

Anne-Lise Schou:

Tilværelse: Arbejde og Lediggang, der vexler under Hensyn til vejr og vind og Strøm, styrende Held, der gør ham til Krøsus paa en Dag og for en Dug, lange Tiders Uheld, der nedsænker ham i dybeste Fattigdom - og saa det, at han af og til ser Døden vende det hvide ud af Øjnene og bestandig ved, at der kun er en Planke mellem ham og den vaade Grav."

KVINDER OG MISSION I "INDRE MISSION"

Nærværende artikel skal ses som en fortsættelse af "Kvinder og Mission" bragt i et tidligere nummer af Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-projektet, (nr 1).

En komparation med vækkelsesmønsteret på Tjörn viser slående ligheder og forskelle. Det fremgår klart, at vækkelserne med stor fordel kan studeres med henblik på at udlæse sociale og kulturelle skel i lokalbefolkningen. Gårdmænd og fiskere synes at have haft meget ringe kontakt med hinanden uanset om de var medlemmer af samme eller konkurrerende foreninger. Bedst synes kontakten at være, hvis de geografiske afstande eller naturlige barrierer forhindrede gårdmændenes direkte dominans (jf Hornes påvirkning på den tidlige vækkelse i Skagen). Vørst var relationerne, hvis der var umiddelbar kontakt (jf Horne-Hirts-hals med Tjörn). Gårdmandsvækkelserne spredte sig bedst indenfor det egne agrare miljø (jf knopskydningerne omkring Horne og Agersted med Vallaklövedal på Tjörn).

Imidlertid dette hovedskel stod håndværkerne og de handlende. Som oftest passede de sig efter miljøet, og var som helhed mere religiøse end andre erhverv; kun i Sæby synes det at have været dominerende i en ikke uproblematisk, men dog frugtbar alliance med fiskerne. "Uselvstændige" erhvervsgrupper som arbejdsmændene havde derimod tilsyneladende intet at gøre i YM og havde vel endnu knap fået organistratorisk mæle.

I forbindelse med Humanistisk Forskningsråds projekt "Kristen Mission og Kulturpolitik" har jeg indsamlet materiale til at belyse forholdet mellem Indre Mission og Ydre Mission - Det danske Missionssekskab,(DMS) i perioden 1870 til 1920.¹

Første fase af arbejdet har været koncentreret om en undersøgelse af IM's betydning for udviklingen af hedningemissionen i Vendyssel. I denne landsdel kædtes de store indremissionske vækkelsær i 1880'erne og 90'erne sammen med en klar forkyndelse af nødvendigheden af en ydre mission. Fra disse indremissionske kredse udgik den bevægelse, der i 1889 førte til en omlægning af DMS via en ny kredsordning. IM blev fra nu af den bærende kraft bag den del af ydre mission i Danmark, der blev drevet ud fra folkekirken og fik via den nye demokratiske kredsordning med repræsentantskab den store indflydelse på DMS' organisation og ledelse som deres kredse berettigede dem til. (I 1890 var 450 ud af 500 kredse domineret af IM.)

Selve kredsordningen var i høj grad inspireret af den nordiske missionsbevægelse, navnlig af den demokratiske ordning af missionsforeninger under Det Norske Missionssekskab, (NMS) stiftet 1842. Kernen i den norske mission var kvindeforeningerne, der i antal udgjorde omkring 2/3 af missionsforeningerne tilknyttede NMS. Gjorde det samme mønster sig gældende i Danmark - specielt i Vendsyssel, hvor vi med hensyn til missionsintressen kan påvise mange forbindelser? Og kom der evt. andre påvirkninger fra f. eks. de mange svenske syforeninger?

Gennem indsamlede medlemslister over kredse og kvindeforeninger, og via erindringer og interviews har jeg kunnet registrere og

Kilde
Medlemsindberetninger, Ydre Mission, opbevares på DMS-arkivet, København

Med tiden ønskede flere kvindelige ledere, at kvindeforeninger-vurdere kvindernes engagement i Ydre Mission i Vendssyssel.

Vedr. fordelingen af køn i missionskredse, deres sociale sammenstning m.m. henvises til en artikel af Poul Holm og A. Schou, "Den Indre og Ydre mission i bonde- og fiskermiljøer i Vendssyssel o. 1890." (s.10)

I det følgende vil jeg derfor se på de nordiske forbindelsers betydning for DMS generelt og for kvindeforeningerne specielt. Dernæst vil jeg følge mine tidlige fremsatte antagelser om kvinders deltagelse i religiøse sammenhænge op med eksemplifisering i to udvalgte områder og vise forskellige miljøers indvirking på såvel organiseringen som deltagelsen i hedningemissionsarbejdet.

De norske kvindeforeninger og Norsk Missionssekskab

De 65 missionsforeninger, der i 1842 gik sammen og dannede Det Norske Missionssekskab var alle mandsforeninger.

Bortset fra nogle få Dameforeninger i byerne, var kvindeforeningerne opstået som en selvgrøet bevægelse på landet (jf. den første kvindeforening fra Lyngdal ved pastorinde Kielland).² Disse foreninger havde egne formænd og bestyrelser og der findes også bevarede medlemslister og protokoller over deres virksomhed. I begyndelsen stod kvinderne helt udenfor NMS's organisation, men bidragene til missionssekskabet var så store at "man vanskelig kan have nogen mening om hvorledes sejlskabets stilling ville have været nu, dersom ikke disse høist praktiske foreninger hadde arbejdet så utrettelig og regelmæssig for missjonen." ³ Ved Missionssekskabets jubilæum i 1892 var kvindeforeningernes antal vokset til o. 3000. I midlertid var det stadig kun mænd, der nem foreningerne havde adgang til at "–yde indflydelse på sejlskaps fellesanliggender, om enn også kvinder ofte tegner sig som bidragsydende medlemmer af disse foreninger."⁴

Eftersom kvindeforeningerne ikke var fast organiserede ind i NMS anvendte de deres pengebidrag til de formål de selv fandt bedst.

Med tiden ønskede flere kvindelige ledere, at kvindeforeninger-ne skulle knyttes fastere til missionssekskabet og have tilsvarende rettigheder som mændene. Og mændene fandt det mærkeligt, at kvindeforeningerne stod udenfor NMS og ikke deltog i dets styrelse. En begyndelse blev gjort ved, at kvinderne i 1884 fik deres eget blad "Missionslæsning for Kvindeforeninger." Bladet blev sendt som folgeblad til "Norsk Misjons-Tidende" en gang månedlig.⁵ I dette blad påpegede den kvindelige redaktør nødvenigheden af, at kvindeforeningerne blev "tilknyttede" NMS's organisation. Men dette var ikke hvad flertallet af kvindeforeningerne selv ønskede. De ville være fri, så de kunne anvende deres pengebidrag efter egne ønsker.

Karakteristisk for kvindeforeningernes arbejde var den tætte personlige forbindelse med egen kvindelig missionær og udviklingen af kirkeligt diakoni på missionsmarken.

Det var gerne børne-, skole- og ungdomsarbejde eller sygepleje. Jf.: at de lokale kvindeforeninger i Søgne i en årrække støttede Marie Rasmussen Føreid (1861-1940) fra Søgne; hun var uddannet diaconisse og første gang udsendt til Madagascar 1890. ⁶ Generelt betød den personlige kontakt med de udsendte missionærer og diaconisser meget for kvindeforeningerne. Med de mange foreninger spredt ud over landet var kvindeforeningerne efterhånden blevet en folkelig bevægelse, der organiserede sine egne hjemmearbejdere uden central styrelse og som var i stand til at sende ständig flere kvindelige missionærer ud på missionsmarkerne. Kun langsomt kom man i nærmere forbindelse med NMS. Anledningen var, at man savnede uddannelsesmuligheder for de kvindelige missionærer. I 1900 fik kvindeforeningerne derfor NMS's akcept på oprettelse af "Damekomitéen for kurset til udannelse av missionskvinder."⁷ Fra 1920 blev "Missionsskolen for kvinder" oprettet af hovedstyrelsen af missionssekskabet og her uddannedes gifte som ugifte kvindelige missionærer. Der krævedes en eksamen som enten lærerde eller sygeplejerske.

Først i 1907 fik kvinderne lov til at deltage som delegerede med stemmeret i generalforsamlingerne, samt at kunne vælges ind i kredsstyrelsernes forsamlinger. Derimod kunne de fortsat ikke vælges ind i NMS's hovedbestyrelse.

Hjemmearbejdet har været præget af denne mangel på organisation og styring. Mål og midler var langt op i det tyvende århundrede stadig de samme: kvindeforeningerne var arbejdende foreninger, med tre hovedformål: mission, -sømansmission, -diakoni. Arbejdsformen var forarbejdning af håndarbejde og andet, der kunne sælges til fordel for missionen. Kredsene var som regel små men fællesskabet stort. Missionsarbejdet i kvindeforeningerne rakte ind i sognets liv og blev en menighedssag, fordi kvinderne også tog socialt arbejde op blandt børn, ældre og fattige. Med kvindeforeningerne kom oprettelsen af "barnforeninger", børnehjem samt menighedspleje.⁸

De norske kvindeforeninger dannede forebillede for de senere danske kvindeforeninger, såvel i Vendsyssel, hvor der fra gammel tid var personlige kontakter til Norge, som i resten af Danmark. Selve strukturen i de norske kvindeforeninger – den lille kreds' arbejde uden organisatorisk kontakt med hovedskabet – gik igen ikke bare i Vendsyssel, men på landsplan i Danmark. Det vil derfor være nødvendigt også at undersøge organisationen DMS med henblik på kvindens stilling her. DMS's organisation ændredes i 1889, bl.a. under indtryk af det norske kredssystem. Forandringerne iværksattes af indremissionske præster, men havde sit udspring i de nordiske missionsmøder.

Nordisk samarbejde om Ydre mission – de nordiske missionsmøder
I 1863 aholdtes der i Malmö et første nordisk missionsmøde for hedningemission.⁹ Dette initiativ fra dansk side blev ikke fulgt op i de næste mange år bl.a. på grund af krigen i 1864. 1885 holdtes et nyt møde for hedningemission for de nordiske landes luthersk-evangeliske missioner. På mødet trådte den øjnefaldende forskel på de tre nordiske missioner frem: Danmark stod langt tilbage mht missionsinteresse, Det danske Missionsselskab bestod af få missionsforeninger (50 i 1889) der hverken var fast organiserede eller havde rod i de vækkelser som Kirkelig Forening for den Indre Mission (IM) i Danmark vakte rundt i landet.

Såvel i Norge som i Sverige var arbejdet for hedningemissionen for en stor dels vedkommende udgået fra de troendes kredse (dvs svarende til Indre Mission i Danmark). Endvidere var især det norske missionsselskab velfungerende med et kredssystem og havde tidligt mange missionærer udsendt. Navnlig imponerede det store antal norske og svenske kvindeforeninger de danske deltagere på mødet.

Fra Danmark var de indremissionske præster og lægfolk fra Vendsyssel mødt op i start tal. For Indre Mission i Danmark blev Göteborgsmødet "en stærk og blivende impuls" – og det satte sig spor i praktisk arbejde. Bl.a. førte det til at præsterne Løstrup (Thy) og Asschenfeldt-Hansen (Sæby) udgav "Missionsbuddet", et blad for hedningemissionen i 1888, og til udgivelsen af DMS' første sangbog i 1889, 11 men vigtigst var at DMS i 1889, på forslag af den samme kreds af nordjyske præster og lægfolk, fik en ny kredsordning.¹⁰

Den nye kredsforeningsordningen i DMS 1889

I følge den nye ordning skulle alle foreninger, der dannedes under DMS stå på den danske folkekirkens grund – have mindst 25 medlemmer og årligt betale mindst 50 kr til DMS (§1). 12 Flere kreds var tilladt indenfor hvert sogn, men i øvrigt behøvede kredsforeningerne ikke at være bundne af sognegrænsene (§2). Kredsenes opgaver var at fremme kærligheden og kendskabet til missionen (§3). Særlig må der derfor også virkes for, at den kommende generation fik kendskab til missionen. Først efter århundredeskiftet kom der egentlige ungdomsforeninger og børne foreninger tilknyttet DMS's organisation: KFUM og KFUK fik deres egne missioner og missionskomiteer i 1906 og i 1910.

Kvindeforeninger under DMS

Den nye kredsordning bestemte, at "Samme Ret som Missionskredse nyder Kvindeforeninger og Menighedsforeninger, der i øvrigt opfylde de til Kredse stillede Fordringer." (§3) Til trods herfor indrettedes få kvindeforeninger under DMS' organisation. Af de i 1890 omkring 470 nye kredsforeninger var kun ca. 20 kvindeforeninger. 13 i 1905 var der 55 tilmeldte kvindeforeninger ud af 828 kredse.

Præsterne Løgstrup og Asschenfeldt-Hansen bragte i "Missionsbudet" gentagne gange opfordringer til kvinderne om ikke blot at deltage i kredses arbejde, men selv at danne kvindeforeninger. De var klar over, at kvinderne holdt "visse kvindemøder", hvor de gjorde et arbejde for missionens sag. De skulle helst tilsluttes DMS efter den nye kredsordning, hvor "Troende Kvinder" nu kunne have tillid til den nye ordning og ledelse. I Dansk Missionsblad rettede et DMS-bestyrelsesmedlem og medlem af IM's bestyrelse, Jens Vahl, en appell til kvinderne:

" - Troende danske Kvinders Opmærksomhed henledes paa at danne Kvindeforeninger ..... for vel er der saadan i Danmark, men de er forholdsvis faa, og der kunne trænges til mange flere." 14

På det fællesnordiske møde i Göteborg havde Jens Vahl lagt mærke til kvindeforeningernes antal og arbejde i "broderlandene." Han bragte nogle tal, der kunne vække til eftertanke hos læserne: I 1886 indkom 250 000 kr til det norske Missionsselskab - samme år kun 64 000 til DMS! Vahl håbede, at danske kvinder ville slutte sig sammen og forarbejde genstande, der kunne sælges på bazarer og lignende. Som formand for udvalget for Santhamissionen foreslog han de kvindeforeninger, der ikke selv holdt bazar at sende deres ting til santhalvdvalgets kasserer, i København. Denne ville da sørge for det videre salg. Jens Vahl fandt det som medlem af begge bestyrelser af IM og DMS nødvendigt at understrege, at de troende kvinder trygt kunne slutte op om det gode formål. Sidst men ikke mindst gjorde han opmærksom på, at DMS

var i fare for at komme ud i økonomiske vanskeligheder, som kvindeforeningerne kunne afværgne med deres økonomiske støtte. Tilsyneladende havde hverken Jens Vahl eller andre andre opfordringer større virkning på tilmeldelsen af kvindeforeninger til DMS.

I 1903 gentog redaktøren af Dansk Missionsblad, pastor Hindhede, opfordringen med samme argumentation og føjede til, at "Vort Broderfolk mod Nord ville ikke have opnaaet at indsamle næsten 3/4 Million aarlig til Hedningemissionen, hvis ikke kvindernes møder og Bazarer havde været." 15 I sit indlæg til kvindeforeningerne måtte Hindhede beklaage, at han selv havde modarbejdet dannelsen af kvindeforeningerne i sit eget pastoraat. Denne indrømmelse var ganske på sin plads. Indlæg i Dansk Missionsblad og Missionsbudslet viser klart, at en del præster, men også lægfolk i kredsforeningerne modarbejdede selvstændige kvindeforeninger. Mistilliden var stærkest i de mest markante indremissionske kredse på landet.

Hovedargumenterne mod kvindernes egne foreninger var, at kvinderne ville forsømme deres hjem, og at møderne ville blive tilrene og skære "sladremøder." Desuden var der i flere indremissionske kredse udtaalt modvilje mod enhver form for bazar og det samme gjaldt missionsbazarerne. De blev taget til indtægt for "forlystelser og ugadelighed." Hindhede gjorde opmærksom på, at der også var bazarer til hellige formål, og henvisede til bazarer på Vejle-egnen, hvor bl.a. troende tjenestefolk valfartede "til opbyggelse." Samtidig med denne avisning fra ledende indremissionske mod missionsbazarers "farlighed", var der i Indre Mission Tidende en hed debat om missionsbazarer. Imidlertid slog Indre Missions formand Vilhelm Beck fast, at bazarer var et tiladeligt middel "for de Hellige." Jens Vahls datter, gift med en anden af IM-lederne og meget virksom for hedningemissionen, kritiserede skarpt påstanden om, at kvindeforeningernes virksomhed bragte spittelse i "de Helliges Samfund." Hun skrev kort og godt: " - Er spittelse ikke snarere et Spøgelse, der manes frem af de Gamle, der ikke kan forstå og derfor ikke kan lide det nye?" 16

Pastorinde Blauenfeldt rettede i en række indlæg i Dansk Missionssblad indtrængende henvendelse til troende kvinder:

"- Vi må have mange flere Kvindeforeninger, som kan bære Arbejdet blandt Indiens og Chinas Kvinder." 17 Også hun henviste til de norske kvindeforeninger og oplyste, at der i 1905 var o. 4000 norske kvindeforeninger, mens endnu kun 55 kvindeforeninger var tilsluttet DMS i Danmark. Hun føjede til, at hun var klar over, at der eksisterede en række kvindeforeninger i Danmark, som ikke var tilsluttet DMS organisation. Fru Blauenfeldt imødegik også missionskredses frigt for, at der ville ske en nedgang i indtægt, hvis kvinderne dannede deres egen forening. Hun slag til lyd for, at kvinderne udmærket kunne stå som medlemmer af begge foreninger. Det vigtige er, at kvinderne kommer ind i organisationsarbejdet i DMS. Motsat sine mandlige kolleger i missionskredse mente fra Blauenfeldt, at netop organiseringen af kvinderne i kredse ville bringe større missionsinteresse og dermed større indtægter til DMS. "Kvindeforeningerne med en Kvinde som Leder kan langt bedre fremelske Missionskærligheden blandt Kvinderne, og kommer der mere Missionskærlighed frem vil begge Missionskredse vokse." 18 I et foredrag - vi bedst ordne Kvinders Arbejde for Kvinder rundt i Landet? - frelhævede fra Blauenfeldt også det nødvendige i, at kvinderne lærte at holde foredrag om mission.¹⁹ Det kunne foregå ved, at DMS arrangerede kursus for de kvindelige ledere. Endvidere burde Dansk Missionsblad bringe en særlig rubrik for kvinder om kvindeforeningernes arbejde. (Jf Norge og Norsk Missions Tidendes følgeblad for kvinder.) I sine artikler anbefalede Fru Blauenfeldt kvindesagen i almindelighed. Hun fandt det mærkeligt, at danske troende kvinder endnu ikke havde taget dette arbejde op. Selv var hun imponeret af det arbejde, hun så udfoldede sig i udlandet (England, Holland, Amerika), hvor troende kvinder for længst var gået aktivt ind i kvindesagen.

var indbudt kvindelige repræsentanter for såvel DMS-kvindekredse som DMS-kredse. Kvindeforeninger uden for DMS fik også lov til at sende repræsentanter til mødet. Her drøftedes kvindernes arbejdsopgaver og deres stilling til DMS. På bestyrelsens vegne holdt vejinspektør Winkel, København, et foredrag om danselse af et kvindeudvalg. Det var som han tilføjede, jo "heller ikke noget nyt."²¹ Han nævnte at denne ordning allerede var kendt indenfor KFUK og Københavns Kirkesag. I DMS skulle der dannes kvindekomiteer i de enkelte kredsforbund (3 eller 5 medlemmer). Hvis dette forslag ikke kunne akcepteres, kunne man i stedet vælge kvinderne ind i kredsforeningernes bestyrelser. Under alle omstændigheder burde de enkelte kvindekomiteers formænd (kvinder) træde sammen og danne et landsudvalg. Evt. skulle herfra nedsættes en eksekutivkomité til at varetage det daglige arbejde.

På kvindemødet blev Winkels forslag vedtaget selvom ikke alle kvinderne stemte for. Forslaget sendtes derefter ud til bedømmelse i de enkelte kredsforbundsbestyrelser. Her mødte kvindekomiteerne modstand i sær fra landkredse, mens Københavns kredsforbund og visse andre større byer i provinsen bifaldt ideen. I Nordjylland gik Vendssyssel og Han herreds kredsforbunds bestyrelse imod oprettelsen af kvindekomiteer. I stedet ville man her forsøgsvis vælge enkelte kvinder ind i kredsforbundene - uden stemmeret.²²

De forskellige holdninger til kvindernes stilling indenfor DMS og de synspunkter man havde på kvinders opgaver indenfor Indre Mission, afspejler forskellen imellem IM's landmission og Københavns Indre Mission. Alt i alt bragte kvindemødet i Randers og de følgende debatter ude i kredse ikke kvinderne nærmere til at komme i DMS's organisation. Hverken de foreslagte kvindekomiteer eller kvindeudvalg blev til noget.

J. Blauenfeldt og andre "ledende" kvinder og mænd indenfor IM virkede i de følgende år gennem oplysende arbejde for at aktivere kvindekredse og holde kontakt til kvindemøde udenfor DMS. Et virksomt middel hertil var oprettelsen af missionsstudiekredse.²³ Denne gren af Ydre Mis-

Kvinder og organisation i DMS. DMS Kvindeudvalg

De mange debatterede ude i kredse og i missionsbladene resulterede i, at bestyrelsen for DMS i 1907 indkaldte til det første kvindemøde for mission i Randers.²⁰ På dette forhandlingsmøde

sion havde sit forebillede fra udlandet, udsprunget fra Amerika. Typisk nok vandt bevægelsen først indpas i KFUK-kredse og kvindekredse i byerne, men næde også bredt ud i landet. De samlede bestræbelser fra kvinderne munde endelig i 1912 ud i krav om et nyt kvindemøde, hvor kvindernes stilling i DMS skulle drøftes med bestyrelsen for DMS.

I 1912 afholdtes det andet store kvindemøde, i Vejle.²⁴ På mødet oplystes, at der nu var tilsluttet 190 kvindeforeninger under DMS, men at det stadigvæk var alt for få sammenlignet med "de mange arbejdende Kvindeforeninger udenfor."²⁵ Forsamlingen af kvinder vedtog derfor på mødet at opfordre bestyrelsen for DMS at nedsætte et kvindeligt Missionsråd - hvad også skete. Dette kvindemøde til at bestå af 9 kvinder, der valgte pastorinde Emilie Gotzsche som formand, en plads hun indtog til sin død i 1933.

Det ovenstående skitserede forløb har ikke medtaget de mange reaktionerude i landets mange kredse og kvindeforeninger, men det synes tilstrækkeligt til at vise nogle af de aspekter som spillede en rolle i kvindernes stilling til organisationen DMS.

Kvindekredse og organisation

Modsat tilfældet i Norge var der ikke ret mange kvindekredse i Danmark. Vendssysselundersøgelsen har vist, at der i de forskellige DMS-kredse - de blandede kredse - var mange kvinder med, men det er ikke nok til at forklare, hvorfor vi i Danmark i forhold til Norge og Sverige får en langt mindre kvindedeltagelse. Den nye Kredsordning fra 1890, bragte de indremissionske mænd og kvinder ind i hedningemissionen og dermed prægedes billedet fremover af "de troende" indenfor DMS.

Heller ikke efter kredsordningens indførelse kom der mange kvindeforeninger ind i DMS' organisation - et ukendt antal kvinder foretrak tilsyneladende at stå fri og arbejde uafhængigt af DMS. Selv om vi ikke kender styrken og udbredelsen af denne bevægelse var det en gruppe, som de ledende indenfor DMS og IM havde kend-

skab til (bl.a. via deres gavebidrag) og som de ønskede at in-korporere i DMS. Set fra DMS synspunkt gik organisationen glip af en væsentlig indtægt ved ikke at kunne organisere kvindeforeningernes beløb. Set fra kvindeforeningernes synspunkt var der ingen fordele ved at komme ind i DMS: realiteten var, en stemmeret der kun gjaldt valg af mandlige kredsforbundsbestyrelser og hovedbestyrelse. Tærtimod var kvinderne bange for at deres særlige form for hjemmearbejde ville blive underlagt andre rammer med h.t. organisation og administration. Det kunne måske også tænkes at ville gå ud over de hidtidige arbejdsmåder, som fungerede på det uformelle plan.

Johanne Blaauwfeldt og andre ledere indenfor IM, KFUK og DMS klagede ofte over, hvor svært det var at skaffe kvindelige ledere til at repræsentere foreningerne uddelt. De stod imidlertid som en mindre gruppe kvinder med rod i et andet miljø end kvinderne fra landkredse. De regionale forskelligheder der var i Indre Mission gik igen i kvindekredses udbredelse.

Ved den nye kredsordning engagerede de troende (IM) sig i hedningemissionen over hele landet, hvilket skete i forbindelse med store vækkelselser i de forskellige landsdele f.eks. i Vendsyssel, Vestjylland, Vejle og Fredericia. Vækkelserne gennem fra egn til egn afhængig af stedets traditioner og miljø. (Jf. bonde-IM, fisker-IM, købstads-IM og endelig Københavns IM.) Generelt set var IM imod, at nogen gruppe skilte sig ud fra IM-samfundene og skabte spiltelse. Fællesskabet mellem de troende var en hovedhjørnsten i Indre Mission især i etableringsfasen og i de store vækkelsers tid, men med tiden indså flere og flere IM-folk, at nye arbejdsmænd nødvendiggjorde nye former - således også kvindeforeninger. Især gjorde dette synspunkt sig gældende indenfor en ny generation af IM-præster, der havde rod i den Københavnske "genningsmission", hvor socialt arbejde fortrinsvis foregik ved kvindelig hjælp.

Kvindedeltagelse og kvindeforeninger i Vendsyssel

En sammenligning med de norske og danske kvindeforeninger er foretaget ud fra den dobbelte antagelse, at dels har disse danske forbillede for de senere danske foreningers arbejde, dels har norske kvindelige tilflyttere direkte virket for den norske kvindeindsats for Ydre Mission i Vendsyssel. Fra gammel tid eksisterede der såvel personlige kontakter som der senere kan påvises en forbindelse mellem de vakte i missionsforeningerne i Østvendsyssel (Sæby) og Norge. Fra sidste halvdel af det 19. århundrede er det sparsomt²⁶, hvad vi ved om kvindeforeninger, der arbejdede for Ydre Mission. Modsat den rimeligt kildemæssigt dækkede norske kvindeforegåelse udgående fra Lyngdal findes der fra Vendsyssel kun få medlemslister og protokoller. Kun fra Aalborg by er der spredte bemærkninger om enkelte kvinders arbejde. Til gengæld drejede det sig ved et nærmere eftersyn om norske kvinder, der ved giftmål var flyttede til byen. De har rimeligtvis fortsat det arbejde for Ydre Mission, som de havde praktiseret fra kvindeforeninger eller dameforeninger i tilknytning til det norske missionsselskab.

I Danmark finder vi en række ældre kvindeforeninger i købstæderne. Deres formål var at drive socialfiantropi og menighedspleje. På landet fik kvindeforeninger med menighedspleje og mission også betydning. (Brødremenigheden var her ofte inspirationskilde sammen med Indre Mission.)

I Vendsyssel eksisterede der en ældre missionsforening fra 1859. Denne bestod af en række menighedsmissionsforeninger, hvis formål var at drive ydre mission ved perugeindsamling så vidt de bevarede love.²⁷ Endvidere holdtes møder og indsamlinger, men der næres ikke noget specielt om kvindernes deltagelse, og vi har heller ikke bevarede medlemslister fra de enkelte menighedsmissionsforeninger. Selve navnet samt de spredte bemærkninger om foreningerne fortæller dog om, at der også her har været drevet menighedspleje i stil med IM's senere arbejde og i lighed med menighedsmissionsforeningerne i Norge. Flere af lokalforeningerne

holdt endvidere Norsk Missions Tidende, 28 der også efter 1900 holdtes af mange kreds- og kvindeforeninger i Vendsyssel. Fra beretninger om kvindeforeninger, der ikke var tilsluttet Dansk Missionsseelskab, ved vi at kvinderne kom til kvindemøde bærende på deres spinderokke, ligesom de norske kvinder. Selve arbejdsformen med at lave håndarbejde, som solgtes ved bazarer i missionshuset eller andetsteds, kom til at så an i såvel købstæder som på landet i Vendsyssel.

Kvinder og Ydre Mission i Vendsyssel

I det følgende vil jeg med udgangspunkt i nogle udvalgte miljøer i Vendsyssel vise, hvordan kvinderne arbejdet for hedningemissionen foregik.

Kvinderne deltog i Ydre Missions arbejde i Vendsyssel som medlemmer af kredsforeningerne tilknyttede DMS, gennem støtteorganisationer (børnegudstjenester, KFUK) eller som private bidragsydere gennem sykredse, pigekrede og kvindeforeninger. Uden at være formelt tilknyttede DMS'landsorganisation var der en hel del kvinder, der arbejdede for hedningemissionens sag. Endvidere var der også andre missionsvirksomheder i Vendsyssel end DMS. Blandt andre fik Kvindelige Missions Arbejdere (KMA) efter århundredeskiftet en vis udbredelse(hovedsagelig i Østvendsyssel, Bangsbostrand, Sæby, Frederikshavn). Der ses i denne forbindelse bort fra videre omtale af dem ligesom de frikirkeelige missionsselskabers kvindeforeninger heller ikke her nærmere skal omtales.

Når vi beskæftiger os med kvinders deltagelse i religiøse sammenhænge, er et af hovedproblemerne mangelen på materiale: hvor mange var de, hvem var de og fra hvilke miljøer? Med hensyn til DMS har jeg i forbindelse med mit arbejde for Humanistisk Forskningsråd indsamlet et stort materiale, der kan belyse kvindenes deltagelse i kredsforeningerne under DMS. De behandles andet steds (jf. P.Holm, A-L. Schou art.), men desforuden kan det indsamlede interviews og erindringsmateriale af såvel mænd som kvinder bidrage til at fortælle om, hvordan kvinderne arbej-

ede i foreningerne, og hvordan kredsene fungerede set indefra. Medlemslistene fra DMS (fra 1890) fortæller os ikke noget om andre former for engagement i hedningsemissonsarbejdet. Hvor vi ikke direkte kan afslæsse medlemstallet i DMS-kredsene, skal man dog ikke af den grund udelukke anden deltagelse i arbejdet for hedningemissionen. Gennem uformelle mødeaktiviteter såsom syforeninger, pige- og kvindemøder indsamledes der endda store beløb til missionen. Det ses blandt andet ved de offentlige gavelister i såvel Indre Missions Tidende som i Missionsbladet i Dansk Missionsblad. Generelt set gav DMS arbejde mulighed for kvindernes deltagelse på lige fod med mændenes i kredsarbejdet, j.f. § 3. i DMS love fra 1890. Der var ingen formelle begrænsninger, ingen politisk eller anden aktivitet indenfor DMS rammer, der kunne virke afskrækkende. Her var tværtimod tale om kristeligt arbejde, som bevægede sig indenfor normer, som det patriarkalsk prægede landbosamfund kunne acceptere. Frem for alt anfægtede deltagelsen i Ydre Mission ikke det traditionellere i den indordnede kvinderne under hjemmets sag.

artiklen Kvinder og Mission har jeg tidligere argumenteret for, at deltagelse i de lægmandsreligiøse bevægelser på det helt nære og lokale plan kunne virke frigørende på kvinderne, give dem mod til at handle og gøre aktivt ind i deres umiddelbare vanskelige livsforhold.

Den lokale kreds af missionsinteresserede kom
bejde, i hvilken retning man fandt det rimeligt og hensigtsmæs-
sigt inden for det lokale samfunds normer. Disse blev andrede
dels med baggrund i lokalsamfundets andre udvikling, dels gen-
nem udefra kommende påvirkninger. De vigtigste ydre påvirknings-
faktorer lå i periodens fremadskridende industrialisering i den
eksporthugnede om lagning i landbruget.

I mit arbejde med Ydre Mission har jeg haft lignende muligheder for øje. Samtidig hermed har jeg søgt kvindes frigørende muligheder områdebegrænsede frigørende at afklare om denne delvise eller fastholde nogle andre træk i re-virkning kunne være med til at mædmoder. Det lationsforholdet mellem mand og kvinde, husbond og

kunne nemlig udmærket tænkes, at netop en vis selvstændighed og handlekraft i den religiøst farvede livssfære samtidig medførte en fastlåsning i andre dele af livsmønstret. Ligeledes kunne det tænkes, at de engagerede mænd via andre dele af det religiøse netværk og organisatoriske arbejde voksede i social indflydelse og evne til at håndtere egen livssituuation, således at den relative balance efter en kortere frigørende periode for kvinderne umærkeligt ændrede sig til ugunst for kvindernes sociale og mentale selvrealisation. Det kan i denne forbindelse vække til eftertanke, at det både omkring kvindernes valgret og valgbareheden til menighedsrådene i 1901 og igen 1913/15 om kvindernes politiske valgret var storsamfundets tendenser, som tvang IM og YM til at tage kvindernes organisatoriske placering op, og ikke indre træk i organisationerne eller deri bredt udtrykte kvindekrav om

I Danmark var der færre kvindeforeninger end i Norge og kun en mindre del af disse var tilknyttet DMS. I 1890 var det derfor i DMS' medlemsliste kun anført en kvindeforening i Aalborg. I løbet af 1890'erne kom der kvindeforeninger i Frederikshavn, i Skagen, Ulsted, Dronninglund og to i Han Herred. Det er få i forhold til de mange kredsforeninger. Undersøgelsen har dog vist, at der også eksisterede andre kvindeforeninger, som virkede for missionen. Disse kunne være en uformel del af den lokale kredsforening eller de kunne dannes og virke uden organisatorisk tilknytning til DMS eller andre missionselskaber.

I 1891 kom der henvendelse til kvindeforeningerne fra missionær Schlech om at tilsende klæder til de kristne børn ved missionsstationen i Indien. Han skrev, at forsyningerne rent var gået i stå. Tidligere havde han og de andre missionærer modtaget tøj-pakker dels fra "en Dameforening fra København" dels fra "vestjydske Kvindeforening." Løstrup fulgte anmodningen op med et tøj til Indien.

At sende tøj til Indien blev en stor sag også i Vendsyssel. Det kan bl.a. ses ud af de Fortegnelser over tøjgaver til Indien, der kom i Missionsbudet fra 1892 ff.

Fra såvel Horne sogn som fra Sæby er der indkommet materiale fra disse kvindeforeninger. Begge foreninger indsamlede penge via salg af håndarbejde, og de indsamlede beløb gik foruden til DMS også til andet kristent arbejde som kvindedjem i Aarhus, Sømandsmissionen, børnehjem m.fl. Den brdere virkekreds er muligvis årsag til, at de ikke kunne tilmeldes som kreds under DMS. I mange kvindekredse i Vendsyssel udvikledes fattig- og menighedspleje i selve sognet. Og andre steder i landet (Vestjylland, Fyn) dannede kvinderne deres frivillige "Fattigkasse."

Gavelisterne til DMS viser noget om, hvilke forskellige "typer" kvindeforeninger, der gav bidrag. Nogle kaldte sig syforeninger, andre kvindeforeninger og andre igen kredse eller "kvinder i NN sogn." Kvinderne oprettede tilsyneladende flere løbende ad hoc komitéer til særlige opgaver, der ikke naturligt faldt ind under det etablerede organisationsmønster. Fordelen var, at kvinderne via dem løste den konkrete opgave uden at binde sig til fast organisation. I øvrigt minder dette mønster om den holdning, som klart findes i Vestkyst-skærgårdens frikirkemiljøer. Her erkendes det at være vanskelligt, at finde kandidater til det organisatoriske arbejde, mens deltagelsen omkring de mange udvalg til bazarer, ældreudflugten o.s.v. altid er bred og villig.

Kvindeforeninger og kvindearbejde for Ydre Mission i Horne Sogn

Gennem IM-vækken sen ved pastor Jeansson i Horne 1871 kom også kvinderne med i Ydre Missions arbejde. Således optræder flere kvinder i Asdal og Horne som givere til Ydre Mission og til Løwenthal's Mission. Specielt indkom der store beløb fra nogle velhavende gårdsmedskoner i Asdal (Horne sogn). Da missionshuset blev bygget fortællés der også om de gaver "fattige sypiger" gav til opførelsen. Imidlertid holdt mændene i begyndelsen forsamling alene sammen med præsten. En af lederne i sognet gårdssamlingen var derfor

mand N.P. Bæk besluttede siden at samles med kvinderne i missionshuset. Ved missionsmøderne sad kvinderne ligesom i kirken samlet i venstre side - mændene i højre side af missionshuset.

Ved DMS' nye kredsordning 1889 kom der kvinder ind i DMS-kredse i Horne sogn. Der var flere kvinder med erhverv tilknyttet landbruget som mejersker, en gruppe af tjenestepiger, flere væversker og sypiger. Endelig var der enker, furer og døtre til demdilige medlemmer i foreningen (kredse) samt 8 hustruer.

Af dem viser de 6 sig at være gårdsmedskoner. Kun to var hustruer. Der var i Horne få kvinder sammenlignet med det tale antal medlemmer i de 5 kredsforeninger, og envidere viser befolkningens fordeling på mænd og kvinder ikke større udsving i retning af et kvindeunderskud. I kredsene leder man forgæves efter de indremissionske lederes hustruer. End ikke N.P. Bæks kone findes anført. Bæk-familien var særdeles velstændende, og husstanden havde et stort tjenestepigehold. Modsat de fleste kredse, der oprettedes i 1890 var præstens kone heller ikke med, derimod begge de større handlende hustruer ligesom "jomfru Mikkelisen", datter af en af sognets tidligere navnkundige lærere. I Asdal nævnes aftægtskonen Else Pedersen, Nørre Kjul. Dø sidstnævnte var kendte personligheder, der som de eneste af sognets kvinder er blevet skildret i skrevne erindringer. Den ene styrede, ifølge den status og position faderens stilling som lærer gav, suverænt sognets brevuddeling. Derved kom hun "på embeds vegne" løbende i kontakt med de fleste.

Enken Else Pedersen er kun omtalt som "Else i Kjul", og med det formål at omvende mennesker blandede hun sig i stort og småt. I missionshuset havde hun sin faste plads og tog endda til orde ved missionsmøderne. Det blev regnet for usædvanligt i samfundet og huskes derfor i erindringer som en kuriositet. Omtalte Else Kjul var bibelstærk efter egen mening og yttede den ene gang efter den anden sin rammede kritik mod fremmede talere. Begge de nævnte damer kunne hver på sin vis uhindret tage del i såvel det sociale liv som i missionsarbejdet, ellers så man strengt på kvindernes offentlige fremtræden. Jomfru Mikkelsen var derfor

privilegieret ved at være "den eneste kvinde, der kunne tillade sig at komme "for sent" til møderne i missionshuset."

Ellers var der i sognet modvilje mod kvinders arbejde for missionen i form af en særskild forening. En meddeler beretter om, hvor svært det var at få pigemøder og pigeforeninger igang som møder for kvinder. De ledende gårdmænd argumenterede for "en forening, hvor alle generationer" var med. Unge og gamle havde godt af at være sammen. Et andet argument, der vandt genklang hos mange familiefader og husbond, var frygten for, at de unge piger skulle være uden opsigt og komme alene til et møde. En anden meddeler fortæller, at kredsen ledende mænd ikke ville have kvindemøder, fordi der kunne komme noget "mærkeligt" ud af det. Samme berettters møder måtte "liste sig til møderne."

På disse kvindemøder, forfærdigedes der, i lighed med kvindeforeningens arbejde, håndarbejde, mens en kvinde fra foreningen læste op fra Biblen eller Asschenfeldt-Hansens bibelforklaring "Fra Guldgruben." Den brugtes også af kvindeforeninger andre steder i landet. Bazaar var de ledende i kredsen ikke glad for - det lignede en "røverhule" - og så sendt som i 1907 foretrak man at afholde "offerfesten" i kirken. Da bazarer på flere planer var mål og middel for kvindeforeningerne, har modviljen i Horne givet virket meget begrænsende på aktiviteterne i kvindeforebjet.

Bazaren var den årlige eller halvårlige markering af kvindeforeningens arbejde, selvet det sociale samvær var en fest. Og det var kvindekredseses fest - deres ydre manifestation af indre samhørighed og ydre god vilje overfor næsten. (Jf. mottoet fra Frelsens Hær: Bæren hinandens børder så opfylder I Kristi Lov.)

De med godt håndelag fik deres arbejde beundret - og deres selvstilling bekræftet. Helt centralt var, at alle kunne være med: de velhavende kvinder i kredsen uddelte uld og materialer til de mindre bemidlede. Da vi ikke har protokoller eller andet materiale fra disse kvinders virksomhed, må man nøjes med at konstattere ud fra de nævnte navne, at i det traditionsbundne patriarkalske miljø i Horne var det mest udefrakommende handels- og bedsmænds hustruer, der kunne accepteres for selvstændigt virke i missionssagen.

Vendsyssels første udsendte missionær Olesen fra Rakkeby blev gift med en lærerinde fra Horne højskole, Magdalene Sørensen, og denne personlige kontakt til en lokalt født missionær betød meget for missionsinteressen specielt i Hornekredsene. Der var både øgte lokal fællesfoelse om og prestige ved en lokal kvindelig missionær, som f.eks. i Søgne. Magdalene Sørensens udsendelse betød dog ikke nogen ændring i synet på kvinders rolle, hverken på missionsmarken eller i hjemmearbeitet. Stadigvæk spillede kvinderne ikke nogen selvstændig eller ledende rolle i foreningslivet. Omkring 1910 kom lederen af KFUK's arbejde, komtesse Knuth, på besøg i missionshuset, ligesom også missio-nærhustruer fik tilladelse til at samle kvinderne til møder for det danske Missionsselskab. Møderne var dog lukkede forsamlinger for kvinder fra Horne/Asdal og for kvindelige højskole-elever. Listerne over Horne Højskoles kvindelige elever viser i øvrigt ganske få piger fra Horne sogن.

På disse eksempler må det synes tilstrækligt at vise, at det økonomisk moderne, men socialt og mentalt gammeldags patriarchalske bondessamfund satte klare grænser for selvstændige kvindefor-

Med disse eksempler må det synes tilstrækligt at vise, at det økonomisk moderne, men socialt og mentalt gammeldags patriarchalske bondessamfund satte klare grænser for selvstændige kvindefor-

DMS og kvinderne i Sæby

Det mere sammensatte miljø i købstaden Sæby bestående af fiskere, håndværkere og andre borgere i byen åbnede tilsyneladende op for flere muligheder for kvinderne at udfolde sig i. Der var flere kvinder i DMS-kredsene, og mange kvinder i byen deltog også i socialt arbejde af forskellig art.

Her fik Kvindelige Missions Arbejdere (KMA) en mindre kreds og drev flere søndagsskoler. Fra starten havde Indre Missions børnegudstjeneste og søndagskole kvinderne medarbejdere. I Sæby havde pastor Asschenfeldt-Hansen i 1880'erne startet et mandskor inspireret af de nordiske missionsforeninger, (jf. Göteborgsmødet i 1885). Sangen blev et samlingsmærke i DMS og Indre Mission og al-lerede et par år efter fik Sæby et blandet kor. Kvinderne deltog i stort tal i dette sangkor, ligesom man brugte at syngে meget

ved foreningsmøderne. Mange af de nye salmer, Asschenfeldt-Hansen introducerede i Sæby, var oprindelig norske og svenske missionssanger oversat til dansk. I 1889 udsendte Asschenfeldt-Hansen og Vendysssel Missionsforening DMS' første sangbog. Ikke ringe betydning fik det på kvindedeltagelsen i byen, at Asschenfeldt-Hansens første hustru også arbejdede aktivt med i hedningemissions- og børne- og ungdomsarbejdet. Ved hendes død i 1890 skrev Vendysssel Tidende og Sæby Avis udførlige referater fra begravelsen, der havde samlet et usædvanligt stort følge.

Selv om Asschenfeldt-Hansen og de gamle ledere af Indre Missionssamfundet satte de forskellige aktiviteter igang vedr. børnehjem, sondagskole og ungdomsforeninger var flere kvinder initiativtagere. De nævnes i modsetning til Horne vedt navn i de forskellige jubilæumsskrifter. Det var gennemgående lærerinder, der satte sig i spidsen og dominerede ledelsen af DMS' arbejde, ligesom det var dem, der arbejdede som medarbejdere i søndagskolen, samlede ind til fattige eller arbejdede for børnehjemmet. Fiskerkonerne, (enkerne) og håndværkerhustruerne måtte kæmpe under trange økonомiske forhold med mange børn for at klare dagen og vejen, og de havde antagelig af bitter nød måttet lære at klare sig uden mændenes hjælp. Materialtet tyder på et vist socialt sammenhold.

For mange af disse fattige og hårdarbejdende kvinder betød vækkelseren en ny dimension i livet. Typiske i erindringerne fra Sæby er "min moders" omvendelse og den betydning det havde for familielivet. I Indre Mission og DMS-kredsene udvikledes fællesskabet omkring arbejdet i sykredse, bibelkredse og sangforeninger. I modstilling til Horne var der tale om et gammelt sammenhold udsprunget af miljøet i fiskerkjøtet, som dannede baggrund for større kvinderdeltagelse i Indre Mission og Ydre Mission.

Nærværende undersøgelse af kvinderne i Horne og Sæby har dermed vist forskellige former for kvindedeltagelse i de to miljøer. Andre DMS spillede således en forskellig rolle i Horne og Sæby. Andre vil eventuelt kunne vise andre tendenser, og der må en undersøgelse af anden egn med inddragelse af en købstad og by til for at vise eventuelle mønstre i kvindedeltagelsen.

Kvinderne og det nære miljø

Karakteristisk for kvindedeforeningerne er mangelen på fast organisation. Fra de lokale små kredse på landet finder vi sjældent mange vedtægter eller officielle formulerede målsætninger for arbejdets form og indhold. Kvindedekredse fungerede ved hjælp af helt enkle midler: højtlæsning, fællessøn og sang samt håndarbejde af forskellig art. Den lille kreds, hvor alle kunne deltage og hvor den enkelte kvinde uden persons anseelse læste op eller fremsagde bøn, fremmede et fælleskab på tværs af sociale skel. Gustava Kielland fremhæver i sine erindringer:

" - der var noget sørskendeagtigt i det Forhold, hvori Kvindedeforeningens Kvinder stod til hverandre."

Vurderingen svarer ganske til de opfattelser vi møder fra danske foreninger. Erindringer fra kvinderne selv viser, at de prioriterede fællesskabet og omsorgen for hinanden højere end ledelse og organisationsarbejde. Kvinderne selv opfattede det nære forhold som naturligt og nyttigt. Gennem sammenkomsterne fik kvindedekredsen helt uundgåeligt en masse at vide om sognets mennesker, men denne viden udnyttedes til at hjælpe og forbedre de forskelliges forhold.

Dengang som nu blev kvinderne formidlere mellem dem, som var i nød, og de velstillede grupper, der kunne hjælpe. De fleste deltagere i kredsene fremhævede, at kredsene havde en værdi i sig selv. Moderne udfyldte, uanset de økonomiske resultater, en social funktion for mange kvinder. I kredsen samledes mange enlige kvinder, invalider og enker, for hvem denne kontakt var af uvurderlig betydning.

Kvindearbejdet i den lille kreds udviklede således fællesskab indadtil og solidaritet og social interesse udadtil. Det er på den måde en fortsættelse af tidligere tiders kvindefællesskaber, men med bredere kreds og virkefelt for øje.

NOTER

1. I det følgende er benyttet ikke publiceret materiale indsamlet i landsdelen i forbindelse med Vendsyssel-undersøgelsen. Endvidere er benyttet dele af DMS arkiv, Rigsarkivet. Til dette arkiv foretages en løbende indsamling og der er i forbindelse med Kristian-Mission-projektet iværksat en nyregistring af arkivet, der endnu ikke er tildebragt. Derfor kan der i det følgende ikke henvises til færdige registranter - ligesom denne artikel kun er udtog af min hovedundersøgelse, der ikke er afsluttet eller færdigbehandlet. Her behandles de norske-danske relationer mens de senere svensk-danske relationer tages op senere.
  2. Se herom, H. Svennevik og E.M. Wåskeland, Misjonsarbeid i Lyngdal, (1946).
  3. N.Landmark i "Det Norske Missionsselskaps historie,"citeret fra H.Dons, "Den kristne kvinne" s. 27.
  4. Udtalt af Det Norske Missionsselskabs sekretær, L. Dahle 1893, citeret fra Dons, s.27.
  5. O. Uglem, Norsk Misjonshistiorie (1979), s.87.
  6. Uglem, s.112.
  7. Dons, s.31.
  8. samme, s.39, jf. Søgne-feltarbejdet og rapporterne fra Tjörn.
  9. N. Bundgaard, Det danske Missionsselskabs Historie, I (1935), s. 118, jf. omtalte bl.a. i Dansk Missionsblad 1863, s.71 ff.
  10. Bundgaard, s.168.
  11. Missionssekretær Th. Løgstrup erindringer, s.3, upubl. manus. Udgivelsen skete på initiativ af Asschenfeldt-Hansen og Vendsyssel Missionsselskab.
  12. De nye love fremkom på eksstraordinært forhandlingsmøde i Fredericia 1889 (DMS' arkiv, R.A.). Hele forholdet vedr. kredsordningen er behandlet af Harald Nielsen, Systemskiftet i det danske Missionsselskab 1889 (upubl. spec. Århus 1973), jf. senere artiklen i Mission.
  13. Om kredseses antal, Bundgaard, s.290 ff., om kvindeforeningerne, jf. egne igangværende undersøgelser.
  14. Bragt i Dansk Missionsblad 1886, s.246. (DMBL).
  15. DMBL 1903, s.83: "Nogle Ord til Kvindeforeningerne."
  16. Indre Missions Tidende, 1906, s.146.
  17. DMBL 1906, s.683: "Flere Kvindeforeninger."
  18. s.st.s. 685.
  18. DMBL 1907, s.755.
  20. s.st.s. 641.
  21. s.st.s. 779.
  22. Brev til DMS' bestyrelse fra Vendsyssel Missionssforening, DMS' arkiv, R.A.
  23. j.f. DMBL 1912, s.295 ff.
  24. s.st.s. 665.
  25. s.st.s.668.
  26. Det følgende fra den endnu ikke færdigbehandlede Vendsysselundersøgelse, med oplysninger fra private, utrykte beretninger og interviews.
  27. Årsberetning fra Vendsyssel Missionssforening, 1859.
  - 28.j.f. Horne (Hirtshals) missionskredse.
  29. Uglem, s.79.
- LITTERATUR
- Bundgaard, Niels: Det danske Missionsselskabs Historie. I (Kbh 1935).
  - Dons, Henry: Den kristne kvinde og Hedningemisionen (oslo 1925).
  - Nielsen, Harald: Systemskiftet i det danske Missionsselskab 1889 (upubl. spec. Århus).
  - Schou, Anne-Lise: IM og den lokale basisorganisering (upubl. guldmed. afh. Aarhus Universitet 1982).
  - Schou, Anne-Lise: Arbejdssrapport til Hum. Forskningsråd 1983, Indre Missions betydning for Ydre Mission i Vendsyssel 0.1870-1920.
  - Schou, Anne-Lise & Vagn Wählén: Vækkekelse og kirke, sektion og frikirke i Nordjylland. Omkring studiet af religiøse bevægelser. Bidrag til symposiet i Lillesand, 18.-21.aug.1982, s.53-74, i Kattedragat-skagerrak-regionens kulturudvikling under 1800-tallet II (red. P.Ludvigsen) AUG 1892.
  - Svennevik, Hj. og Wåskeland, E.M.: Misjonsarbeid i Lyngdal gennom hundre år (Flekkefjord 1946).
  - Uglem, Olav: Norsk Misjonshistorie, Oslo 1979.

DMS' arkiv, private institutioner, Rigsarkivet, København
 Dansk Missions Blad, 1834 ff.

Missionsbudget, 1888-1908

Indre Missions Tidende, 1853 ff.
 Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-projektet, nr. 1 (Omkring kvinder og mission).

Poul Holm, Aalborg Universitetscenter

"Här fingo mödrar se sina barn komma"
 - fiskere och bönder, mänd og kvinder i Tjörns missionskreds

"På Tjörn förnimmes ännu väckelsens starka vindar och syndare läggas förtfarande för Jesu fötter..."
 Allt sedan årets början ha vi haft att glädja oss åt, att någon då och då kommit till tron. Men då vi en gång på ett eftermöte fingo se 10 à 12 personer frivilligt komma fram och begära förbörner, då blef glädjen stor. Likas mycket glädjetårar som syndångers tårar flödade, kan man säga. Ty här fingo mödrar se sina barn komma, släktningar sina anhöriga, och församlingen fick se affälliga komma tillbaka till den gode herden och till hjorden."

(Rutger Andersson i Göteborgs
 Wecktidning 20.april 1905,
 efter Andreasson u.å. s 7)

1. Problemstilling

Skærgårdssøen Tjørn ligger i den sydlige del af Bohuslän og er med sine 166 km² en hovedø, omgivet af mindre øer som Dyrön, Åstol, Klädesholmen, Herrön m.fl. Hovednæringsvejene var i 1800-tallet fiskeri, skudefart og landbrug med tilknyttede håndværk og mindre industrier. De enkelte bygder på de mindre øer og ved Tjørns kyst var ganske specialiserede, således at især den sydvestlige del viste store forskelligheder, der i nogen grad har holdt sig endnu i dag. Meddens Åstol-boerne var specialiserede på Skagerrak- og Kattegatfiskeri, var Klädesholmen og Tjörnekalv domineret af fiskeindustri og storskifiskeri; inde på Tjørn havde Stockevik en egentlig havn med lasteplads for skudre i skærgårdsfart i modsætning til Kyrkesund, som bedrev kystnært fiskeri. Tjørns beboere var

Kort 1. Vigtige stednavne og Tjörns sognes

ellers overvejende jordbrugere på den magre jord i sydvest og på de forholdsvis rigere jorder i nord. I tider med godt fiskeri, dvs. sildeperioden 1880-1900, tog mange mænd dog på havet og lod kvinderne passe jordbruget, og det var almindeligt for de unge mænd at prøve nogle års sejler- eller fiskertid, før de overtog forældrenes gård eller flyttede bort.

Fra 1877 til 1880 og igen i 1905 oplevede Tjörns indre sognen kraftig frikirkeelig vækkelse, som skabte en række frimenigheder i tilknytning til hvad der nu kaldes Svenska Missionsförbundet. Vækkelseren nåede derimod tilsyneladende ikke kystegnene, som i dag er præget af ganske andre frikirkeelige vægelser, på Åstol pinsemenigheden, på Klädesholmen og i Skärhamn på Tjörn baptisterne, mens andre som Stockevik er überørt af frimenighederne.

Er denne modsætning mellem indland og kystland reel; hvornår og hvordan er den i givet fald opstået? Det er hovedspørøgsmålet, som må rejses, og som jeg vil opfatte som et kulturproblem, dvs. søger at belyse og forklare ved forskelle i livsmåderne. Med den hensigt vil jeg specielt undersøge den kønsmæssige og den erhvervsgeofrafiske deltagelse i frimenighederne. Fra Danmark er den skematiske modstilling af indremissioniske fattige fiskere og grundtvigianske rigbønder velkendt, og den stærke kirkelighed hos bohusländske fiskere er et axiom i Sverige. Automatiske slutninger fra erhvervsgeofografi til fromhedsliv er imidlertid uholdbare, hvad der vel er almindelig erkendt, og så meget mere grund er der til at foretage indgående lokalstudier for nærmere at belyse problemstillingen.

Det samme behov gælder kønsmæssien. At vejen til at vække religionen går via kvinderne, er et ofte genkendt tema, men kun få studier har indtil nu taget problemet alvorligt (se Schou Pedersen 1982). Det kan f.eks. antages, at kvinderne særlig i fisker/sømandssamfund må få en central placering i bygden som følge af mændenes fravær i lange perioder, meddens mændenes rolle må være større i mere bofaste miljøer, dvs. i gårdsmandskulturen.

Disse to problemer må være centrale for Kattegat-Skagerrak-projektet og velegnede for komparation. Undersøgelser af kystkulturen må inddrage sammenhængene med indlandets kultur og kontrastere de to (jf. Holm 1983). Spørgsmålet om kvindernes rolle og modsætningen fiskere/bønder synes at være velegnede indfaldsvinkler til at belyse kulturproblem.

2. Kildematerial

Undersøgelsen baserer sig på et feltarbejde august 1983 med intensive kildestudier i Vallå, Klövedal og Västra Tjörns frimenighedsarkiver samt 8 dybdeinterviews med ældre medlemmer af församlingerne, hvis egen hukommelse gik tilbage til tiden omkring eller lige efter den anden vækkelse i 1905.

Menighedernes organisationsliv er i øvrigt gjort tilgængelig af ungdomsleder Göran Andreasson i to studier af foreningerne Västra og Rävlanda, men desværre ikke Klövedal og Valla. Han har desuden på forbilledlig vis indsamlet og registreret forsamlingernes arkiver, så protokoller og regnskaber er let tilgængelige. I Klövedals arkiv ligger en "Journal", som efter de senere vedføjelser at dømme må være påbegyndt o. 1885. Den er hovedkilden til de første års medlemstilgang, mens de øvrige menigheder først har bevaret arkivalier fra 1905 eller umiddelbart derefter, hvor optagelserne sikret blev sat i system, foranlediget af den nye store tilstrømming.

Endelig kan studiet basere sig på en række beretninger fra rejseprædikanter, jubilæumsskrifter fra Bohusläns Missionsforening og 50-års jubilæumsskrifter for foreningerne, nedskrevet i 1920'erne, medens endnu enkelte af grundlæggerne var i live. En meget oplysende sogneskrivelse har vi fra 1845 af hjælpepræsten A.E. Holmberg, som kan blive indgangen til dette studie. Desuden giver den Svenska Kyrkans præstesindberetninger 1884, 1895 og 1908 et godt indblik i statskirkens reaktion på frimenighedernes arbejde (opbevaret i Stenkyrka pastoraatsembede).

3. Livet før vækkelse

I midten af 1800-tallet var kun ca 20 km² af Tjörns og omliggende øers jord opdyrket. Mod vest dominerer de nøgne stenmarker, inden for kysten bestod landskabet af to komponenter, dels et antal dalstrøg, dels større klippebjælker.

ke. I dalstrøgene var der lerjord med god bonitet, medens klipperne, som hævede sig markant over dalstrøgene ikke var skovbevoksede som i dag, men udnyttedes til græsing (på lokalsproget hamnar). I 1800-tallet blev hæmmernes små dyrkningsreserver taget i anvendelse som torpbebyggelse (anvendt til begyndelsen af dette århundrede). (Jeg takker Ragnar Olsson, Göteborgs Universitet, for disse oplysninger). Befolkningsstætheden var da stor med ca. 7000 mennesker.

Holmberg 1845, 41), 58 pr.km². Den gode landbrugsjord lå især i øens nordlige dale, Valla og Klövedal sogne, og mod syd midt ned i Stenkyrka sogn. Bortset fra enkelte større gårde var det sociale skel mellem gårdmændene, hemmansäärna, ikke stor. Imidlertid var gårddeling, hemmansklyvning, vedt fremskreden, og de resulterende små jordloddet medførte en udbredt forgældelse og dermed – at dømme efter Holmbergs samtidige udtaelse – stærkt brændevinsforbrug. Landbrugstekniske fremskrift var endnu kun langsomt på vej, men Valla sogn fremhæves af Holmberg for at have haft en civilarisk fremgang bl.a. ved at huse en af øens faste omgangslærere (1845, 74). Med fraværet af skolebygninger og ringe adgang til undervisning synes oplysningen ikke at

havne staet højt, og en fast skolegang etableredes først i 1850'erne ved yderligere ansættelse af omgangslære.

Vis det stod skralt til hos bønderne, var det tilsyneladende nærrer hos de 1200 fiskere på Tjörn med omliggende øer: "...mera liknöja, ordentliga och utarmade fiskare än dessa, inns trolligen icke i Sverige." De egentlige fiskere havde ikke råd til at fiske med andet end koljebakker og dørge, edens derimod en del bønder havde udrustet større både til torfiskeri; desuden var makrelørgning og vodsekskaberne

domineret af bønderne (Holmberg 1845, 47). Noget skarpt erhvervsskæl var der således ikke, idet mange bønder havde værierende biindtægter af fiskeriet, og fiskerne må langt hen betragtes som landbrugssamfundets overskudsbefolkning, som ikke havde nogen plads i den traditionelle kombinationsnærings- og som derfor måtte søge at overleve ved at leve på samfundets yderkant, i et nøjsomt fiskeri, for hvilket der endnu ikke var noget større marked eller opkøbnet. De bedste fiskere var ifl. Holmberg på Åstol, hvor der var 6 storbåde (med en befolkning på ca. 120 ville det sige 20 personer pr. båd, eller at stort set hele den voksne mældige befolkning var engageret i storfiskeriet). Tjörnekalv var dårligere stillet, og Klädesholmen havde kun 9 storbåde til 370 personer (en pr. 41 pers.); derimod var der "fem krogar, hwilket må vara nog sagdt, för att upplysa om tillståndet på dette ställe" (Holmberg 1845, 49). Skärhamn slog dog alle, idet dens ca. 70 indbyggere ikke havde en eneste storbåd, og de fleste var tiggere. I Kyrkesund levede endelig en del spredte småfiskere, der levede af kystnært fiskeri.

Af en ganske anden social status var øens lille skipperperlag. 10 fragtskudler var indregistreret (Holmberg, 47), som hovedsagelig havde base i skippersamfundet Stockevik, hvor også øens skibsforbindelse og vejnet mødtes.

Men der levede også en betragtelig gruppe mennesker, som var uden defineret erhvervsmæssig, social eller sågar bomæssig ramme. Spredt blandt klipperne og ved mindre kær og moser boede fattigfolk i "stenstugor", løst ophobede sten, som gav et vist læ for vind og regn. Hvis fiskerne var skudt ud af samfundet (og derved kunne danne sig en ny identitet), var disse skubbet bort og så vidt muligt usynliggjort - i hvert fald i vores kilder (Pettersson 1978: 165-80). Først i slutningen af 1800-tallet forsvandt disse backstugosittare.

den store koleraepidemi 1834. Efter 1850 vandt Bohuslän dog generelt frem i økonomisk henseende. Et nærmere studie af øens næringsliv i denne periode foreligger ikke, men de forbedrede afsætningsmuligheder til Göteborg med dampbåd fra Stockevik må have medført større pengeindkomster fra både fiskeri- og landbrugsprodukter. Tabel I viser, at befolkningen var i tilbagegang på øens indland, medens kystnæringerne vandt frem, bl.a. med det resultat, at Rönnäng og Klädesholmen fik egen hjælpepræst.

Tabel I. Tjörn og omliggende øers befolkning og uagte fødsel
1894 og 1907

	<u>1894</u>	<u>Uagte fødsler/år</u>	<u>1907</u>	<u>Uagte fødsler/år</u>
Valla	2139	2	2002	2
Klövedal	1593	1	1392	1
Stenkyrka	4307	4	4187	4
Rönnäng	1325	10	1422	9
Klädesholmen	827	7	899	3

Kilde: Embets-berättelse 1895 og 1908 (Stenkyrka)
10.191 9.902

Sat i relation til Holmbergs total på 7.000 indbyggere ser vi, at der fra 1845 til 1894 var tale om en kraftig befolkningsvækst på ca 3.000 mennesker i alt. Landbrug og fiskeri må have opsuget hver sin del af væksten. For Holmberg i 1845 stod landbruget som det mest lovende erhverv, og de gode landbrugskonjunkturer frem til 1880'erne må have begunstiget bønderne. Under det store sildefiskeri 1880-1900 udrustede del bønder som sagt fiskerbåde. I det hele taget må de relativt små jordloddere have begunstiget en traditionel og mangesidet næringsstruktur på indlandet, som dog mod slutningen af århundredet mistede sin vækstkraft og gik tilbage. Derimod oplevede de fattige fiskerlejer samtidig en kraftig vækst, hvorunder specialisering af udrustningen og markedsorientering vandt frem. I sidste fjeredel af 1800-tallet var Tjörn således delt mellem et traditionelt, differentieret, overvejende agrart indland og et specialiseret og i stigende grad industrialiseret kystland.

Holmbergs beskrivelse giver et billede af øens relative øenhedsdighed og de sociale og bebyggelsesmæssige skel i årene efter

Dette erhvervsgeografiske skel understregedes af mentaltetsforskelle, som bl.a. kom til udtryk i, at forekomsten af uægte fødsler pr. år var større i vækstområdet Rönnäng-Klädesholmen end landbosognene. Præstens embedsberetning viser også, at medens husandtagten normalt blev holdt af husbonden i de indre sogn, var denne opgave kvindernes i fjerlejerne, da mændene oftest var på havet (1895-berättelsen). Landbrugets traditionelle, kulturelle dominans viser sig ved bl.a. skolevæsenets fremsgang. Holmberg nævnte en skole i Vallasogn, og før 1880 var der flere skoler på indlandet, som dækkede alle de centrale gårdsamfund. Udbygningen af skolevæsenet i Rönnäng og på øerne skete derimod først i slutningen af århundredet (embedsberättelse 1884, 1895).

De sociale, bebyggelsesmæssige og mentale skel giver baggrunden for at forstå vækkelsernes fremskridt på Tjörn. Disse vækkelser var en reaktion på den Svenska Kyrkan, som derfor slutte sig må omtales. Anders Gustavsson (1984) har bemærket, at hvor stærke/smídige statskirkeelige præster virkede, vandt friemenigheder sjældent frem, i hvrt fald hvad gælder den borhuslänske skærgård. Schartaunismen – en folkekirkelig retning med et stærkt autoritært embedssyndikat et stærkt fodfæste i den borhuslänske skærgård mellem 1840 og 1880. På naboen Orust fik schartaunerne en stærk placering og friemenighederne vandt aldrig indpas. Tjörns pastorat havde hovedsæde i Stenkyrka, og der virkede fra 1839 til 1858 pastor Ekström, som var en ganske anden type. Han var kaldet til pastoratet af kongen for at få et underhold til at kunne bedrive sin zoologiske forskning. Da han tiltrådte skal han have sagt til sognebørnene, at de ikke skulle vente sig for meget af ham som præst, for det var han kun til en fjerdedel, men læge til tre fjerdedele. I praksis sköttede han embedet ved en række hjälpepræster (Holmberg blev en af dem), men han blev dog personlig meget afholdt ved sin private lægepraksis og uddeling af medicin til de fattige. Et solidt forsvar mod de nye lægmandsprædikanter lagde hans præstegerning dog næppe, hvad han vel næppe heller havde virket for. Som så mange andre tilsyneladende 'døde egne' lå Tjörn åben for nye tanker (om Ekström, se Pettersson 1978, 21-29).

4. Missionsforeningernes dannelses - frikirkelighed og øvrig-hedskonflikt..

I 1850'erne gik der en nypietistisk vækkelsessbølge igennem Göteborg, og resten af århundredet udsendte en række selskaber som Sällskapet för evangelii spridning på mörka orter i Bohuslän samt fra 1856 Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS) kolportører og prædikanter til områder som Tjörn, Inland og Marstrand. Den første missionær på Inland og Tjörn synes at have været C.J. Nyvall, og de vakte i disse kredse fulgte ham ved splitelsen af EFS i 1878 ind i Svenska Missionförbundet (SMF), som kredsene endnu tilhører. (Vækkel-sen på Inland er beskrevet i en lille artikel, Carlsson 1976).

Grundlæggelsen af de frikirkelige menigheder skete på trods af religionsfrihedsloven af 1858 ikke uden konflikt med øvrigheden, især præsteskabet, og til forståelse af forsamlingerernes historie og identitet er det værd at undersøge disse konflikter. Det kan siges, at det var disse sammenstød, som i praksis forenede de frikirkelige i en formulert modstand mod folkekirkken, og derfor er studiet af deres grundlæggelse en frugtbar indgang til forståelse af frikirkelighedens mentalitet. Det er i god overensstemmelse med erfaringer andre steder, at missionen i første omgang vandt frem i pastoratets perifere del, Valla sogn, hvor kirketjenesten endnu op i det 20.årh. forvaltedes af en hjälppræst. Først efterhånden vandt en frimenighed frem også i Stenkyrka sogn, omend ganske fjernt fra kirken. Vallas tidlige skolevæsen antyder også, at sognet spillede en vis foregangsrolle.

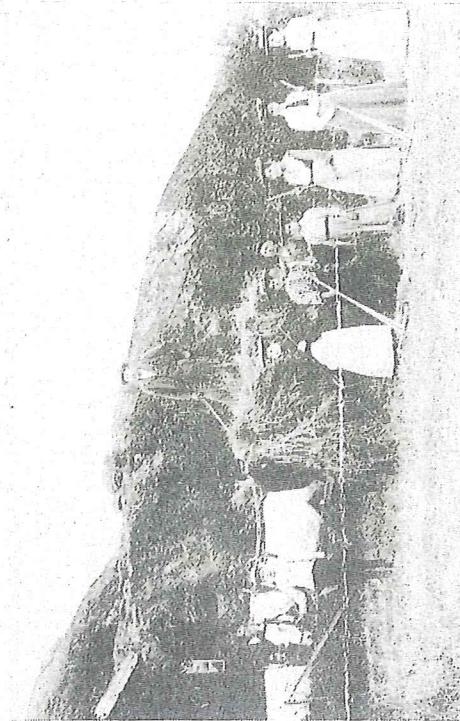
a. Valla missionsforening

Nyvall besøgte som sagt Tjörn i 1860 og siden tre - fire år i træk. Desværre eksisterer ingen arkivalier fra denne tid, men G. Andreasson (u.å.) synes at have belæg for, at de første omvendelser skete i 1866 under et kirkebyggeri, hvor adskillige troende fra Göteborg deltog i arbejdet. I 1869 kom en tidligere tjörnbo med en prædikant Mellgren fra Göteborgs

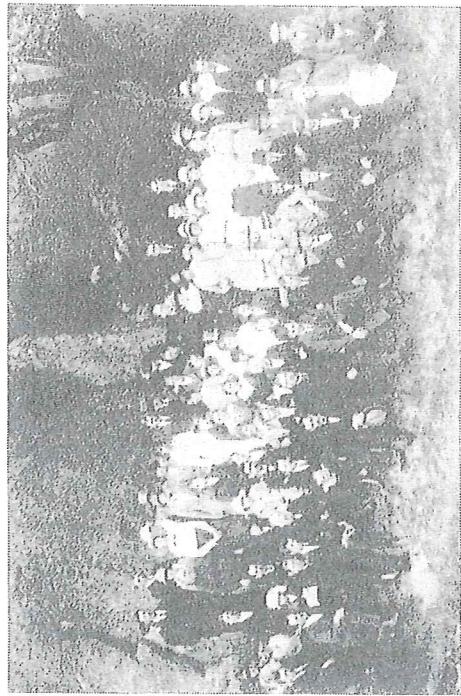
Evangeliska Missionsförening, og kirkene og skolerne blev åbnet for deres mødearrangementer (Andreasou.å.:27). Nu reagerede de schartauanske præster imidlertid på et møde i Göteborg ved at udstede forbud mod lægmandsmøder i kirkene og skolerne, og resultatet blev en skærpelse af modsætningen til "läsarna", der blev tvunget over i en frikirkelig aktivitet. Allerede i 1873 stod et beskedent missionshus færdigt i Valla, bygget af den lille gruppe, der var startet med stuemøder og bibellsning, men som - under højkirkens pres - snart havde mættet markere sin selvstændige identitet; missionshuset var både det symboliske udtryk for viljen til at overleve og for det skel, der nu kom mellem "bibellässerne" og "præstlässerne" i sognet. Det endelige brud var tilsyneladende vel forberedt. En bonde fra Valla hentede P.P.Waldenström (på den tid EFS-missionær, men senere initiativtageren til SMF) fra Marstrand med båd og hestevogn. Før højmessen samledes "lässerne" i kirken til et formøde, og efter guds-tjenesten dannedes under Waldenströms ledelse en selvstændig Valla missionsforening med 30 medlemmer (100 års berättelse, Valla:2).

Det synes som om, at denne tidlige vækkelse greb en række af sognets mere fremtrædende bønder, både i økonomisk henseende og mht. talegaver. Kun nogle få gårde i Valla har en størrelse på et halvt hektar, *men nogle af lederne i foreningen kom derfra. Ligeført kom nogle af de oratoriske begavelsler i bygden med, således Edvard Andersson og Aug. Berndtsson fra de større gårde og Martin Andersson, der havde en beskedent gård og desuden enærede sig som slagter, samt skoletærinden Anna-Marie Rutgersson. Edv. Andersson havde råd til at skænke jord til missionshuset. Det blev sikert afgørende for foreningens anseelse, at de tre mænd var dygtige lægmandsprædikanter, der virkede ikke alene på Tjörn, men langs hele vestkysten.

Den første vækkelse var præget af en bevidsthed om, at socialistiskt fremskridt afhæng af guds frygt. Specielt spillede bræ-

Edward Andersson, leder i Valla SMF, med folkehold under høst i begyndelsen af 1900-tallet

Kredsmøde i Klövedal missionsförsamling i 1920'erne

devinsdjævlen en afgørende rolle i prædkenerne. En erindring, som er nedskrevet i 1933 i Valla missionsarkiv, viser, hvad der fæstnede sig i en deltagers hukommelse efter vækkelsen i 1869:

"Hans prædikan var kraftig och han sparade icke synden. Han fördömdé brännvinet eller eldvatnet som han kallade det... Prästen var själv med vid det andra mötet. Han var en stackare. Han drack så att man måste hålla honom ibland då han skulle förräta sine tjänster. Han blev på det sista ganska förtvivlad. Folket gick allt mer och mer till sammankomsterna." (Mollsnäs 1933:6)

Opgøret med brændevinen spillede en central rolle helt ind i 1900-tallet, og skabte ofte sammen med visheden om frelse en følelse af ikke blot åndelig, men også socialt bedravd hos de vakte. "Mellemtingene" druk og dans skabte en kløning i bygden. Vore interviews i Valla viste en righoldig mundtlig tradition om særlig præstekabets drukkevaner, hvis negative eksempel uden tvil har virket stærkt identitetsdannende for foreningen.

Modsatningerne i bygden blev stærkest udtrykt omkring skolelærerinden Anna Marie Rutgerssons person. Som sagt var hon tidligt med i vækkelsen, og efter klager over, at børnene lærte gudelige sange i skolen, blev hun afskediget af kirkerådet. Dette overgreb vakte stærk forbirelse i foreningen mod kirken, og hendes martyrium anvendes endnu som eksempel:

af Hildegard Wallenfeldt (o. 1960)
SKOL-ANNA-MARJA

Ja, Skol-Anna-Marjas minne skall hyllas
en talangfull kvinna från Askörön
Som lärarinna hon var ej önskärd
och plötsligt stod hon där utan lön.
'Hon hade icke den rätta läran',
så saade præsten, en mächtig man.
Hon blivit medlem i en missionsförening
och detta präste ej gilla kan.

Men med Gud i häggen hon sig försörjde
med stickmaskinen i stugan sin.
Med knäppa händer hon bönen sände,
'Tack Gud min Fader, jag är ju Din.'

Men selv om modsatningerne i Valla blev sådan, at flere interviewede endnu i dag kun havde begrænset omgang med naboer, der ikke var medlemmer af forsamlingen, berettede de alle at modsætningerne var værre i Klövedal og endnu mere mod sydvest, i Bleket.

b. Klövedal missionsförening 1877 - 1920

Klövedal har bevaret medlemslistet, nedskrevet o. 1885 og derefter ført årligt, som gör det muligt at følge vækkelsen på tættere hold.

I slutningen af 1870'erne intensiveredes missionsvirksomheden fra Göteborg, og i 1879 dannedes Västkustens Missionsförening, alene med udsendelse af rejsepredikanter som opgave. På landsplan intensiveredes og radikaliseredes kritikken af højkirken, organisatorisk udtrykt i dannelsen af SMF i 1878, og frikirke-likeden blev dristigere ved at arrangere egne nadverselskaber, der afholdt sakramentet ved egne lægfolk.

I Klövedal samledes nogle få som ifølge Journalen fra 1885 regnede deres vækkelse fra 1874-75. Det synes at have været frellessesvisheden, der var dragende ved frimissionen - i modsætning til højkirken, der betonede syndsbyrden, gav vækkelsen vished om syndernes forladelse, og de vakte kaldte sig Guds børn; samværet om sangen var også afgørende, den var nnet, nyt, som greb følelsen (50 års berättelse, Klövedal). Imidlertid skulle bruddet med kirken få et endnu mere dramatisk udtryk i Klövedal end i Valla. I 1877 samledes den lille skare til fri nadverfest i et privat hjem. Handlingen vakte enorm opsigt, hijulpet af den nylig vakte båtsman Jo-han Svartholms prædikener, og gav i løbet af det næste halve år forsamlingen et stærkt tilløb af nye deltagere. Som det

fremsgår af journalen regnede 10 af Klövedal-foreningens medlemmer deres vækkelse til 1877 eller før, men i 1878 kom ikke mindre end yderligere 34 til og i 1880 var der 80 medlemmer. Engang i løbet af efteråret 1877 dannedes en egentlig missionsforening, og frikirkeligheden udvides med lægmandsdåb og konfirmationsundervisning – en aktivitet, som tilsyneladende gik langt videre end hvad der på noget tidspunkt forsøgte i Valla. Endelig i 1880 stod et missionshus færdigt.

På samme tid overtoges Tjörns præsteembede imidlertid af schartauaneren Crona. Han førte en strengere kontroll med sine menigheder og udelukkede således ifl. sin embedsberættelse 1884 årligt 15-20 unge fra konfirmationen. Han var overbevist om, at "sekternes vildfarelse" ikke havde nogen fremtid, hvis Guds ord forknyttes rent og klart, og deri støttes han af biskoppen ved visitatsen samme år. Særlig bekymring nærede han over de frie nadverfester, og at flere af "sekterne" børn i Klövedal nu var over 20 år gamle uden at have ladet sig konfirme. Medens Valla-menigheden fortsat loddes i nogenlunde fred af hjælpepræsten, satte Crona sit angreb ind mod frimenighederne i hans egne sogne, Klövedal og Stenkyrka.

I 1880'erne startede missionsforeningen en søndagsskole i Valla, men Klövedal gik et skridt videre ved også at drive en privat skole ved missionshuset i 1885-87. Præsten Crona og skolerådet greb nu hårdt ind og fratog forældremyndigheden fra flere af de medlemmer, hvis børn gik i skolen (udskrift af skolerådsprotokol i Klövedal Missionshus'arkiv). Denne hændelse omtales ikke i 50- og 100-års beretningen for menigheden, ligesom den ikke huskes af nogen af interviewpersonerne. Det er troligt, at begivenheden var så katastrofal, at menigheden søgte at slette den af sin hukommelse. Om skolen står der i 50-års beretningen blot, at det ved intrigmageri og "med några, för det almänna rättsmedvetandet, mindre tilltalande argument" lykkades at få den nedlagt. Begivenheden må have sat sig som en bitterhed, som sammen med Klövedal-foreningens i øvrigt særdeles aktive adfærd – kan forklare det dybere skel, der blev sat mellem troende og ikke-troende i sognet.

c. Stenkyrka missionsförening 1880

I 1873 kom der første gang rejseprædikanter til den sydlige del af øen, og i hvert fald en familie blev vakt. Om sommeren 1879 holdt Edv. Andersson og Aug. Berndtsson fra Valla møder i flere hjem, men om efteråret kom Crona til Stenkyrka og truede ifl. traditionen bl.a. en torper på præstegårdens jorder med lejemålets ophør, hvis han ikke holdt sig fra missionsfolket. Truslen virkede og kun en mindre gruppe på 40 personer dannede året efter en forening (Andreas-son u.å. (b), 2-3).

Samme år 1880 afholdtes den første frie nadvergang med Johan Svartholm fra Klövedal som leder. De troende blev smædet, lyder traditionen, og Svartholm fik et (i øvrigt virkningsløst) forbud mod at predike og betjene nadver af kirkerrådet (samme s.3).

Fremgangen i Stenkyrka sogn synes dog at have været beskedent. På grund af de store afstande byggedes to missionshuse, og i 1888 deltes forsamlingen i to, Rävlanda med 25 medlemmer og Tjörns Västra med 18 medlemmer. Noget åbent sammenstød med kirken synes der ikke at have været. Den schartauanske prædiken blev i 80'erne styrket over hele Tjörn, da Crona blev udnævnt til pastor for de tre sogne. Alle informanter har hørt ham omtales som "mycket hård." Vore informanter oplysnings om stærke modstætninger i Tjörns Västra forsamling til folkekirkens og dens menighed synes altså ikke at kunne føres tilbage til denne første vækkelse (som omtalt nedenfor synes den fremkommet under anden vækkelse 1905).

d. Om foreningsdannelsen

Vi har set, at der i Valla og især Klövedal udløstes til tider bitre stridigheder om forholdet til brændevin, skolevæsen og sakramenterne. Striden synes i opkomstfasen mindre bitter i Stenkyrka, velsagtens som følge af foreningens mere

beskedne fremgang, efter at en schartauansk modaktion var sat ind. De to største foreninger viste sig at have en rig og historisk bevidst tradition om de tidlige stridigheder, som i høj grad må have formet den kollektive mentalitet i foreningerne, medens en sådan tidlig tradition ikke findes fra Stenkyrka sogn. Det er bemærkelsessværdigt, at den schartauanske modaktion skabte bitter strid i de to største fri- menigheder, medens den mindre synes at have fått reaktionen på en mere defensiv og tilbageholdende måde.

Disse modsætninger mellem præst og frimission fastholdtes i de næste år og afsvækkedes kun langsomt med generationerne op i dette århundrede. I 1895 noteres i embets-berättelsen, at separatisterne almindeligvis afholder sig fra kirkens nadvergang, og endnu i dag modtager SMF-medlemmer kun nødigt kirkens sakramenter. Dog var der allerede i 1895 en klar forskel på lederalaget og de menige medlemmer i graden af separatisme og en klar forskel i de forskellige forsamlingers afstand til præsten: "I Stenkyrka och Klövedal finnas några få personer, som självfa döpa sina barn utan att vilja räkna sådant som nöddop... Dessutom finns bland separatisterne isynnerhet i Klövedal några unga personer, som ej velat delta i nattvardssundervisningen, men ännu är deras antal ganska ringa, då föräldrarna invecka på barnen." I 1908 var der 9 børn af SMF'ere i Stenkyrka, som ikke var døbt, 10 i Klövedal, medens alle var døbt i Valla. (Embetsberättelse 1895 og 1908).

Modsatningerne var uden tvivl skarpest i Klövedal, hvor frikirkiens ledere brød med kirkens sakramenter. Vi fornemmer klart en forskel i separatismen mellem den teologisk bedrivne ledelse af frikirken og medlemmerne.

5. Vækkelser og medlemstilgang 1874-1920

Bortset fra Klövedal er der ikke i dag bevaret protokoller, der viser medlemsoptagelser og -udmeldelser før 1905, men

på grundlag af spredte oplysninger, er det muligt at opstille fig. skema (tabel 1):

Tabel 1. Medlemstal 1873 - 1920

	Valla	Klövedal	Rävlanda	Västra Tjörn
1873	30	10	-	-
77	-	42	-	-
78	70	80	-	-
1880	88	99	40	18
89	-	-	25	-
1890	87	99	28	40
1905	90	98	32	42
06	-	-	-	-
08	-	-	-	-
1920	21	26	29	-
25	88	-	-	-

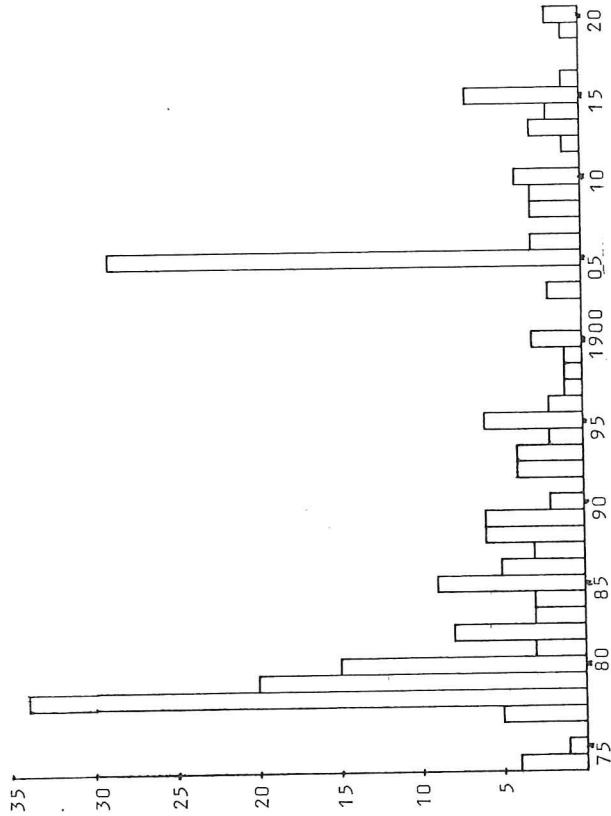
Kilder: G. Andreasson (Rävlanda og Västra), Klövedals 50 og 100 års beretning og journalen, Västra Tjörns matrikel, Valla 90 års berättelse.

Hvis vi udregner forsamlingernes andel af den samlede befolkning, som vi kender for 1894 og 1907, ser vi, at Klövedal med 99 medlemmer o. 1890 af et totalt indbyggertal på 1593 i sognet androg ca. 6,2%. Tilsvarende tal for Stenkyrka sogn (Rävlanda + Västra) er kun 1,6%, medens Valla havde 4,1% befolkningsandel. Modsatningerne i Klövedal til præsten og den folkekirkelige menighed var altså også bestemt af, at frimenigheden stod ganske stærkt i dette sogn. Denne tendens understreges af procenttallene o. 1907, hvor den almene befolkningsnedgang gav frimenighedens konstante medlemstal større betydning: i Klövedal var befolkningssandelen nu 7,0%, i Valla 4,5% og i Stenkyrka 1,8%.

Specielt Klövedals "journal" gør det muligt at komme tætere på foreningernes liv. I den er medlemstilgangen noteret fra 1885. Da medlemmerne normalt blev stående i journalen,

selv om de flyttede bort eller udmeldte sig, kan vi dessværre ikke år for år opgøre de absolutte medlemstal. Figur I viser derfor alene den absolutte tilgang år for år.

Fig. I. Medlemstilgang Klövedal Missionsforsamling 1874-1920

Det er tydeligt, at tilgangen var koncentreret o. 1880 og 1905, og at der var en faldende og meget beskedene tilgang mellem 1895 og 1905. Uden videre er det fristende at tolke udsvingene son hhv. første og anden generations optagelse. Af de 12 personer i Valsäng (et af de mindre samfund i Klövedal sogn), som blev optaget mellem 1885 og 1920, var 7 døtre og 1 søn af voksne forældre, kun fire (2 mænd og 2 kvinder) kom fra ikke-vakte hjem. En større undersøgelse vil sandsynligvis bekræfte denne tendens. Det var dog ikke alle børn, der fulgte deres forældres tro. De tidlig-vakte familier havde mindst 14 børn, som blev indført i journalen i håb om, at de engang ville få troen.

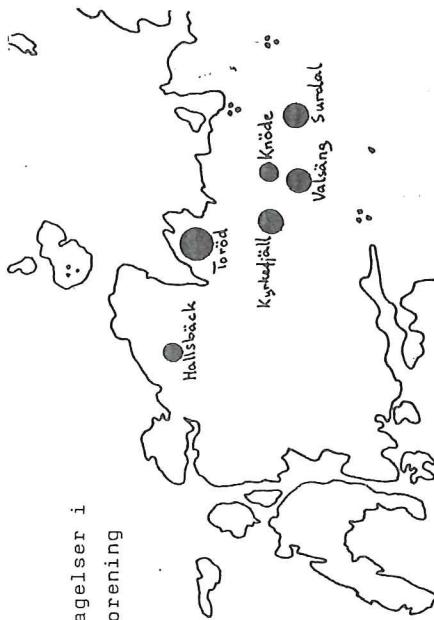
Kun 8 af dem blev imidlertid faktisk optaget før 1920; 1 kom med så sent som 1932, 2 døtre er uoplyste, mens tre soner udvandrede.

Ud fra Klövedals medlemsoptegnelser er det også muligt nærmere at studere medlemstilgangens geografiske spredning. Kort 2-6 viser i tiårsperioder, hvor tilgangen fandt sted. Tilgangen kom tydelig nok på bondejorden (jfr. nedenfor afs. 6 om erhvervsfordelingen), og det var sognets centralbebyggelser, der kom med fra første færd, dvs. dalstrækningen fra Kyrkofjäll over Valsäng og Knöde til Surdal, men dog også med et markant indslag i Hallsbäck og en særlig kraftig vækkelse i Töröd. Dette geografiske mønster var stabilt efter 1880, idet der dog i beskedent omfang blev vundet enkelte tilhængere i enkelte nabosamfund. Det er imidlertid tydeligt, at bevægelsen aldrig kom ud over den centrale landbruksdel af sognet, især helle den vestlige del synes ubetjort. Vækelsen i 1905 faldt udelukkende i de gamle samfund og bekræftet antagelsen om et 2. generationsskifte.

Hvis vi havde haft bevarede medlemslister fra de øvrige foreninger ville de uden tvivl have vist lignende udsving, sandsynligvis med vækkelserne i en slags bølgebevægelse fra sogn til sogn, således som vi kan forestille os i 1870'erne fra Valla over Klövedal og derfra sydpå. I 1880'ernes anden halvdel var der en vækkelse på øens sydvestlige del, som kun i begrenset omfang kom nordpå, jf. tabel I med fig.I. Årsagen her til var ikke manglende aktivitet i de etablerede menigheder, idet en optælling af besøg af rejseprædikanter viser at Valla og Klövedal havde flest besøg (hhv. 12 og 11 mellem 1884 og 1890) fulgt af Rävlanda med 8; vækkelsesmøderne i sydvest foregik i Morik, hvor der kun var 6 rejseprædikener, men hvor medlemstallet, som det fremgik af tabel 1, som det eneste sted på Tjörn gik kraftigt frem. (Optalt efter listen Prædikatører i Klövedal arkiv).

Kort 2. Medlemsoptagelser i Klövedal missionsforening 1877-81

- = 20 optagelser
- = 10-15 "
- = 5-10 "
- = 1-4 "

Kort 5. 1902-1911

Kort 3. 1882-91

Kort 4. 1892-1901

Tiden omkring århundredeskiftet synes i alle sognne at have været meget stille, selv om der var prædikantbesøg mindst 1-2 gange om året. Først tidligt på året 1905 udbredt en vækkelse, som i februar i hvert fald havde grebet Valla og Klövedal og snart kom sydpå. Imidlertid synes der ikke at være kommet rejseprædikanter før i juni, hvilket vil sige, at de lokale lægprædikanter må have varetaget vækkelsens første forløb.

Rejseprædikanterne synes altså ikke at have haft den umiddelbare betydning for vækkelserne, som de mundtlige berettere

tillagde dem. Uden tvivl var de centrale skikkeler, som var i stand til at formulere og udtrykke forsamlings behov, men det synes som selv behovet ("syndøden") i forvejen var erkendt i de lokale forsamlinger. Starten i 1873, konfrontationerne i særlig Klövedal, vækkelserne i 80'erne og i 1905 peger alle i retning mod den centrale rolle som de lokale prædikanter og ledare spillede, "gubbarna" som de kaldtes i deres alderdom, og for hvem der ifl. de muntlige beretninger blev holdt mindeværdige fødselsdagsfester (jf. også mindeskriften for Martin Andersson, Mollnäs 1933).

Erkendelsen af de lokale ledernes rolle, specielt i samfundet som disse, som ikke havde en fast prædikant, er af metodisk vigtighed. Alt for ofte er vækkelsler blevet beskrevet som resultat af en udfrakommen helvedesprædikant, som ruskede op i en rent passiv menighed. Nærmere undersøgelser af lokalt liv og lederskab op til vækkelsler vil måske gøre det muligt at komme nærmere til en forståelse af, hvilke sociale og mentale konflikter der udspilles under en vækkelse.

6. Mænd og kvinder i Klövedal missionsforening.

Lederlaget bestod indtil 1920'erne ubestridt af mænd, da kvinderne indtil da ikke havde adgang til ledende poster (og kun et par stykker er blevet valgt siden da nemlig i ungdomsforeningen). I Klövedal-arkivets lister over tillidsposternes indhavere har vi en let tilgængelig oversigt over bestyrelsesmedlemmer, ordførere, forstandere, sekretærer og kasserere mellem 1880 og 1920. På kort 7 har jeg vist, fra hvilke gårdsamfund disse ledere blev rekrutteret, og tabel 2 redeger for opgørelsen. En gruppe adskiller sig temmelig klart fra det geografiske tyngdepunkt på de gode jorder i Valsäng – Surdal – dalen nemlig listen over søndagsskolelærere. Af kort 7 fremgår det, at rekrutteringen af dem i høj grad kom fra periferien af sognet.

Tabel 2. Ledernes og søndagsskolelærernes arsværk i Kløvedal, ca. 1880-1920

Opgørelsen viser en sammentælling af det antal år en bestemt funktion er varetaget af en eller flere personer. Det bør bemærkes, at før 1880 har 4 personer fra Valsøen, 1 fra Torød og 1 fra Knøde været søndagskøllelærere i et ukendt antal år.

Fraværet eller den meget ringe repræsentation af søndagsskolelærere fra de centrale gårdsamfund, Valsång, Knøde og Kyrkjäll, er så markant, at det næppe kan være tilfældigt. Nogen forklaring ligger ikke lige for. Én mulighed er, at søndagsskolevirksomheden især blev udbydt i forsamlingsperioden for at rekruttere nye medlemmer – hvilket dog næppe troligt, da der naturligvis også må være blevet holdt søndagskole i de centrale gårdsamfund. Søndagsskolen blev imidlertid især varetaget af kvinder, i modsætning til alle andre tillidsposter (navnene på 12 mænd og 23 kvinder mellem slutningen af 1870'erne og 1920 oplyses i Klövedal-listen). I foreningens start varetog de centrale vækkelsesskikkeler ganske langt sigt afgørende, men på kort sigt mindre betydningsfulde arbejde overlaedes altså som noget mindre prestigegevende til kvinderne og de mindre gårdmænd på de dårligere jorder. Disse overvejelser kan forklare det geografiske mønster på kort 7, men nøjere undersøgelser bør foriges.

I toppen af foreningen sad altså mændene, men der er ingen tvivl om, at det var kvinderne, der bar foreningen oppe. Medlemslisten i Klövedal viser, at der mellem 1874 og 1920 blev indmeldt 208 personer, heraf 127 kvinder og 81 mænd (hhv. 61 og 39%). I Västra-foreningen viser listen 1908, at mændene udgjorde præcis en tredjedel af forsamlingen.

Kvindernes aktivitet specielt i syforeningerne var afgørende for foreningens indstægter, som i høj grad hvilede på den årlige auktion. En liste over auktionsobjekterne i 1892 i Klövedal viser en række kvindelige hjemmebejeder som 6 almanak-federaler, 32 forklæder og hoveddug, guldhjarter m.m., medens mandlige objekter (bortset fra en kåp) savnes.

Overvægten af kvinder i foreningerne kan måske til en vis grad forklares ved, at mændene i højere grad søgte væk fra bygden, men det

ser også ud til, at der i de sidste 20 år før 1905-vækelsen var store problemer med at vinde mænd overhovedet. Flere informanter oplyste, at afholdsforeningens dansearrangementer (startet 1901 i Valla) og idrætsforeningen (1902) var alvorlige konkurrenter allerede før 1905, og i Klövedal synes den missionske ungdomsforening netop at være startet som et forsøg på at tage udfordringen op. Allerede i 80'erne havde der været en ynglinge- og en pigeorganisation, men den svigtende tilgang fik dem til at sygne hen. Ungdomsforeningen var for begge køn, men en del af de unge kvinder var allerede medlem af missionsforsamlingen. Ved starten i 1905 var der 21 kvinder og 15 mænd med i denne ungdomsforening, men aldersgennemsnittet for kvinderne var 29 år, medens mændenes var 24. Mindre end en tredjedel af kvinderne var under 25 år, mens fire femtede af mændene var under 25. Ungdomsforeningen var derfor et mere eller mindre bevidst forsøg på at vinde unge mænd til forsamlingen – og i nogen udstrækning lykkedes det. 6 personer, som var med fra starten indgik ægteskab, og 1 kvinde og 2 mænd blev gift med senere vakte (opgjort efter ungdomsforeningens matrikel).

I de følgende år viste problemet med den skæve kønsfordeling sig igen. I tiden 1908-25 rekrutteredes 18 kvinder og kun 7 mænd, og heller ikke senere vendte tendensen. Gennemsnitsalderen for disse kvinder ved optagelsen var i øvrigt knap 21 år, hvilket synes at bekræfte, at de kvinder der startede foreningen i 1905, allerede havde været med længe.

Den mundtlige tradition bekræfter, at den kønsmæssige forskel prægede foreningernes liv. Moderen står for alle børneterne som den centrale skikkelse i hjemmet og som formidleren af den kristne tro, især gennem sangglæden. Faderen var ofte en mere fjern person, der ikke tog sig videre af opdragelsen. Ligefaldes beretter alle informantter om brødre, der rejste ud af bygden og ikke gik ind i missionen, medens der fortælltes flere historier om, hvorledes flere søstre på én gang blev optaget i foreningen. Den kønsmæssige socialise-

ring synes at have fremmet kvindernes bofasthed og trofasthed over for forsamlingen, medens mændene var de mere urolige elementer. Umiddelbart står denne opfattelse i modstrid med det billede af en solid gårmandsbevægelse, som analysen hidtil har fremkaldt. En nærmere diskussion af erhvervsstrukturen i Klövedal forsamling er derfor påkrævet.

7. Bondekvindeernes organisation

Erhvervsfordelingen blandt deltagerne i Klövedals missionsforening frem til 1920 var meget simpel, som det fremgår af tabel 3.

Tabel 3. Erhvervsfordeling, Klövedal missionsforenings medlemmer 1877-1920

Mænd	Kvinder
40 hemmansäggare	3 hemmansägarinnor
20 sønner	41 hustruer til hemmansägare
3 torpere	8 enker
2 røtebåtsmänner	63 døtre
3 fiskere	1 syrske
2 sømænd	4 hustruer til søfolk
1 bådebrygger	7 ukendte
1 bådsmænd	
1 handelsmand	
8 uk. erhverv	
	127
	81

Lige så slående er det, at kun en kvinde er opgivet med eget erhverv, men forklaringen er naturligvis, at hustruen var medhjælpende bondekone. Spørgsmålet er imidlertid om ikke hun var mere end det. Som omtalt i afsnit 2 var mange af de solide gårmand på Tjörn faktisk ejere af større fiskerbåde, i hvert fald indtil o. 1900, da sildefiskeriet blev dårligere og arbejdsdelingen mellem hav og land samtidig blev skarpare. Hos den 3. generation af mænd, som vi interviewede, var der ingen, der havde sejlet, men alle havde forældre og bedsteforældre med sejlerfaring. Hvis mange af de mandlige hemmansägare reel var på havet i deres storbåde ret ofte, kan kvinderne opfattes som de reelle bønder; parallelt med situationen for de kvindelige bønder på det norske Sørland. Den kønslige arbejdsdeling vil - hvis den kan belægges i senere undersøgelser - give en ekstra dimension til billedet af en forening, der var ledet af forholdsvis få mænd, medens foreningen tenderer til et stadig større kvindeligt flertal.

Vi kan spidsse formuleringen og antage, at denne formelt set gårmandsstyrede forening reel var et forum for bygdens bofaste, nemlig kvinderne. De var ganske vist underlagt en fast patriarchalsk ledelse i missionshuset, men i syføninger, festkomiteer o.l., hvis møder holdtes i hjemmene, og hvor der ikke blev taget referat, havde de en legitim anledning til og organiseret form for jævnligt samvær. På denne modsætningsfyldte måde kan det siges, at missionsforeningen på en og samme tid fastholdt det traditionelle kønssystem og gav kvinderne en ny og hidtil ukendt mulighed for socialt samvær.

Jeg skal senere vende tilbage til de 15 personer, hvis næring øjensynlig faldt uden for landbruget. Umiddelbart er dominansen af hemmansägare overraskende, altså antallet af personer med egen jord. Ganske vist var hemmanen små, men det er ganske klart, at forsamlingen kun havde optaget meget få personer, der levede på lejet jord eller skaffede sig andet nødtørftigt udkomme. Hvis vi erindrer det billede af Tjörns sociale og økonomiske forhold, der blev ridset op i afs. 2, er der ingen tvivl om, at vækkelsen helt overvejende havde sit rodfæste

i den solide gårmandsklasse. Det beskedne antal torpere er slænede, og selv om backstugosittare o.a. kan være godt i de 15 personer med ukendt erhverv, er der ingen tvivl om, at forsamlingen ikke var et bredt socialt tøvsnit, men repræsenterede den solide mellemgruppe.

Lige så slående er det, at kun en kvinde er opgivet med eget erhverv, men forklaringen er naturligvis, at hustruen var medhjælpende bondekone. Spørgsmålet er imidlertid om ikke hun var mere end det. Som omtalt i afsnit 2 var mange af de solide gårmand på Tjörn faktisk ejere af større fiskerbåde, i hvert fald indtil o. 1900, da sildefiskeriet blev dårligere og arbejdsdelingen mellem hav og land samtidig blev skarpare. Hos den 3. generation af mænd, som vi interviewede, var der ingen, der havde sejlet, men alle havde forældre og bedsteforældre med sejlerfaring. Hvis mange af de mandlige hemmansägare reel var på havet i deres storbåde ret ofte, kan kvinderne opfattes som de reelle bønder; parallelt med situationen for de kvindelige bønder på det norske Sørland. Den kønslige arbejdsdeling vil - hvis den kan belægges i senere undersøgelser - give en ekstra dimension til billedet af en forening, der var ledet af forholdsvis få mænd, medens foreningen tenderer til et stadig større kvindeligt flertal. Vi kan spidsse formuleringen og antage, at denne formelt set gårmandsstyrede forening reel var et forum for bygdens bofaste, nemlig kvinderne. De var ganske vist underlagt en fast patriarchalsk ledelse i missionshuset, men i syføninger, festkomiteer o.l., hvis møder holdtes i hjemmene, og hvor der ikke blev taget referat, havde de en legitim anledning til og organiseret form for jævnligt samvær. På denne modsætningsfyldte måde kan det siges, at missionsforeningen på en og samme tid fastholdt det traditionelle kønssystem og gav kvinderne en ny og hidtil ukendt mulighed for socialt samvær.

En sådan "organisationssteori" er naturligvis ikke en til-

strækkelig forklaring på de vækkelser, der foregik i Klövedal. På den anden side får vi ved at blive opmærksom på kvindernes rolle – og deres evne til sidenhen at drage nogle mænd ind i foreningen – en mulighed for at forstå visse sider af frikirkelederen, som normalt afvises som uforklarlige. Religionsetnologen I.M.Lewis 1971 har gjort opmærksom på, at kvindedominerede religiøse fællesskaber ofte må tolkes som udveje for på en gang at udtrykke og kontrollere kønsmodsatningerne i patriarchalske samfund. (Dette problem ville være værd at forfølge i senere undersøgelser.)

8. Kystkultur og bondevækkelse

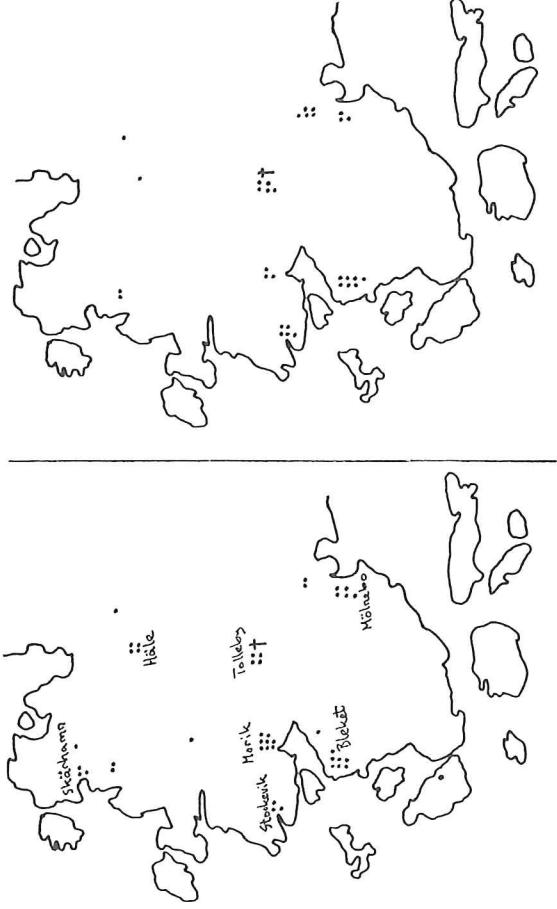
I det foregående har jeg søgt at karakterisere missionsforeningens centrale elementer, tilbage står at forklares, hvorfor missionen ikke fik rodfæste i bygderne uden for landbrugsjorden.

Først må jeg søge at afklare, i hvilken grad der faktisk blev vakt personer uden for landbrugernes kreds. I Klövedal var der 9 mænd og 3 hustruer med direkte tilknytning til havet; heraf var de 2 mænd (og 1 hustru) imidlertid rotebåtsmän, dys. matroser i reserven med et tildelt jordlod; de havde bolig hhv. i Knöde og Valsäng, var tilsyneladende begge blevet vakt under militærtjeneste i Göteborg tidligt i 1870'erne (den ene var tidligere omtalte Johan Svartholm); disse personer hørte altså naturligt til i landbrugernes kreds. Før 1900 blev der så uden for "centralmiljøet" kun optaget to somænd (begge med bolig i aktive missionsmiljøer, omend i periferien, nemlig Brog og Hafslunda); desuden (helt uden for miljøet) blev der optaget 1 fisker på Herron og 1 bådsmand på Skarftøn (som forlod forsamlingen 30 år senere for at blive baptist). Mangelen på konkakter til somands- og fiskermiljøerne er altså ubestridelig. Efter 1900 optoges kun en bådebygger fra Röra i 1905 og to fiskere fra Kyrkofjäll i 1913 og 1915 – begge altså fra de traditionelle højborge. Foreningen havde ubestrideligt manglende held til at komme ud over gårddandskredsen, samtidig med at der skete en geografisk kontraktion af rekrutteringen, som vi så det på kort 2-6.

Klövedal-foreningen var begrænset til den gode landbrugsjord i dalene i sognets østlige del, medens torpere og fiskere på den magre og klippefyldte jord i sognets vestlige del aldrig kom med. Vækelsen fulgte altså skel i det kulturgeografiske og sociale rum.

I Tjörns Västra Missionsförening kan vi finde det samme billede ved hjælp af protokoller for 1908-21. Kart 8 viser den geografiske spredning af medlemmerne, og tabel 4 erhvervs-sammensætningen.

Kart 8. Medlemmernes geografiske spredning i Tjörns Västra Missionsförening 1908 og 1920

Tabel 4. Erhvervsfordeling, Tjörns Västra Missionsforening 1908

Mænd	Kvinder
3 handelsmand	13 hustruer
4 hemmansägare	7 døtre
4 torpare	2 enker
1 smed	2 jomfruer
1 snedker	3 syerske
1 skipper	1 strygerske
<hr/>	
14	28

Selv om kredsen var lille, var erhvervssammensætningen lidt mere kompleks end i Klövedal, men det er alligevel bemærkelsesværdigt at denne egn, som rummede hovedparten af Tjörns søfolk og fiskere, kun afgav en skipper til forsamlingen. De centrale ledere i kredsen var én handelsmand, hemmanskægare i Bleket og snedkeren i Tolleby. Foreningens eneste gennembrud over for søfolkene kom i en skipperfamilie i Stockevik, hvor tre brødre blev vakt; først i 1929 kom to fiskere med, men sammensætningen af gårdmænd og håndværkere har ellers holdt sig. Den samme tendens til geografisk kontraktion som i Klövedal kan også konstateres. Medlemmer i Morik og Skärhamn blev mistet til baptisterne allerede i 1908, og kontakten til Håle blev mistet, da fire personer blev udelukket af/forlod forsamlingen.

Der kan næppe være tvivl om, at foreningernes agrare basis blev skabt, for ikke siden at forandres, allerede i vækkelsens første tid 1873-80. Vækkelserne blev rettet mod bønderne, og tiltrækningskraften for fiskere og søfolk var følgelig lille. De meget hyppige fællesmøder for hele Tjörn var med til at befæste dette fællesskab mellem indlandet og vende forsamlingernes ryg mod kysten.

Det manglende gennemslag skyldtes næppe manglende forsøg. Fra Klövedals arkiv er det dokumenteret, at der igennem mange år blev afholdt søndagsskole i sognets største fiskerleje, Kyrkosund, hvor også et Göteborgsk missionsselskab i flere år efter 1900 oprettholdt et missionshus. Folk fra Klövedal-

forsamlingen deltog ofte i dens møder, som altid var fuldt besatte. "Men det kunne jo aldrig blive til noget der", sagde en informant, som mente, at Kyrkosund-fiskerne mest kom til moderne for musikkens og sangens skyld.

Embetsberättelsen fra 1895 viser, at præsten var opmærksom på, at SMF ikke slog igennem ved kysten omkring Rönnäng og Klädesholmen: "Endast fem äro "frikyrkliga". Ingen annan sekts har antagit härl, dock lyssna några fruntimmer på frälsningsarméns musik, då den någon gång under sommaren är här med sin jakt (i dubbel mening)." Præsten gjorde intet forsøg på att överbevisa separatisterna om deras "villfarelse", "menär de 5 äro för envisa att under- och tillrättavisas." Disse fem i Rönnängs sogn tillhörte Västra Tjörns förening och var handlande och hemmansägare och skilte sig således ud fra kystbefolkingen. Derimod var fiskerne ikke utilbøjelige till att lytte på Frelsens här: "karlarna, när de ärö hemma, äro så toleranta enl. exempel från Norge, att de ej drifva bort jakten. Dock göra fiskares plikter i sina "lag", att sekterna ha sämre jordmän här än på landet, enär förståndiga fruntimmer skämmas att i strid med karlarnas exempel springa efter kringstrykande s.k. predikanter."

Denne fortrøstningsfulde holdning hos præsten om, at fiskernes gode moral og "kristliga socialism", som han kalder det, skulle holde dem borte fra separatisiterne, blev dog gjort til skamme ti år senere. I 1908-berättelsen noteres, at baptister og "tungemålstalare" har vundet indpas, og præsten gav derfor støtte til, at Evangeliska Fosterlandsstiftelsen drev mission i skolestuerne. Denne organisation var indirkelig, men da den hævdede lægmændes ret til at prædike var det kun nødtvunget, at den schartauanske præst støttede deres virksomhed. Dette opbrud fra den Svenska Kyrkan var næppe fuldt forståeligt for embedsmandspræsten: "Med de vilseledda kan man inte resonnera, då de i sin ifver icke synas vara fullt normala."

Vækkelseren ved kysten omkring 1905-8 kan ses som en tidsforskudt parallel til bøndernes sociale og religiøse identitetsdannelse ved vækkelsene en generation før. Fiskerne hentede deres religiøse påvirkning ikke fra indlandet, men fra andre kystsstrøg og formulerede deres anderledeshed som baptister, pinsevenner og EFS'er. SMF var på Tjörn blevet identificeret med en agrar kultur, som ikke kunne rumme kystens anderledes mentalitet. (En studie af Åstol-pinsevennerne findes hos Gustavsson 1984.)

raskende stor og ligner den rolle som jeg antog ville gælde i fiskerfamilier. Jeg har forsøgt at forklare denne centrale Placering med gårdmændenes store fiskeri på havet indtil o. 1900, som på dette punkt ville bringe fisker- og bondefamilier til at ligne hinanden strukturelt. På den anden side oprettholdtes det kulturelle skel uantastet mellem kvinderne og fiskerkonerne.

KILDER

Stenkyrka pastortat
Embetsberättelse og visitatsprotokol 1884, 1895 og 1908
Klövedal Missionsförsamlingens arkiv

Afslutning

SMF-kredsene på Tjörn slog igennem hos gårdmændene, især hos kvinderne, og skabte et forum for kontakt mellem byggerne på øen inden for dette sociale miljø. De lokale ledere – især i første generation, før faste prædikanter blev ansat efter 1. verdenskrig – blev særdeles betydningsfulde, især gennem en række konflikter med den kirkelige øvrighed, som var stærkt betyldende for sammensætningen og identitetsdannelsen for den enkelte forsamling. Kvinderne fandt i denne organisation en mulighed for selvstændigt samvær omkring syning, sang og for nogle søndagsskolevirksomheder. Kvindernes stærke stilling var betinget af, at de udgjorde det bofaste element i bygden, mens mændene havde en mere ustabil og skiftende erhvervssstrategi. Missionsforsamlingerne kan karakteriseres som kvindedøbnernes organisationsform, hvilket skabte stigende problemer med rekrytteringen af mandlige medlemmer. Missionsvirksomheden viste sig ikke i stand til at overskride de sociale og kulturelle modsætninger til kystens befolkning; en generation senere end bønderne valgte de sig andre religiøse organisationer.

I forhold til de i afsnit 1 nævnte problemstillinger er det ikke lykkedes at komme tættere end en kulturgeografisk og erhvervsmæssig indkredsnings af de to livsformer ved kysten og i indlandet. Kvinderne rolle i indlandet har vist sig over-

Församlingstjänare m.v.

Femtio-årsberättelse

100-års berättelse

Journal från c:a 1890 (skal være 1885)
Matrikel (Ungdomsföreningen) 1905-1961
Auktionsprotokoll hållit i Klöfvelds Missionshus 27. December 1892
G. Andreasson: Se Guds Lamm (om Rävlanda Missionsförsamling),
stencil, u.å.

Tjörns Västra Missionsförsamlings arkiv

Matrikel 1907 –

G. Andreasson: Med Jesus vid rodret, stencil, 1978

Valla Missionsförsamlings arkiv

G. Mollnäs: En lekmannapredikant. Några minnesord om Predikanten Martin Andersson (1933)
90 års berättelse
100 års berättelse

LITTERATUR

Minnesskrift med anledning av Västkustens Missionsförening 50-års-Jubileum, 1929
Bohusläns Missionsföreningens Minnesskrift, 1884-1909, Gbg 1909
Svenska Trossamfund, ed. A.Hofgren, Stockholm 1982

Carlsson, E.: Kolportörer och konventiklar, Om den nyevangeliska väckelsen i några bohusländska socknar, ... 1976

Gustavsson, A.: Pingströrelsen på Åstol, Lund 1984

Holm, P.: Kystland og bondeland ved Jammerbugten, Kattegat-Skagerrak-regionens kulturdvikling, symposium 1983, Ålborg 1983
Holmberg, A.-E.: Bohusläns historia och beskrifning (afs. Tjörns Härads), 1845

Hörnander, O.: Schartauanismen och samhället, 1890-1933, 1980

Johansson, A.: Drag ur predikant Aug. Johanssons Levnad ..... af honom själv, Göteborg 1916

Lewis, I. M.: Ecstatic Religion, London 1971

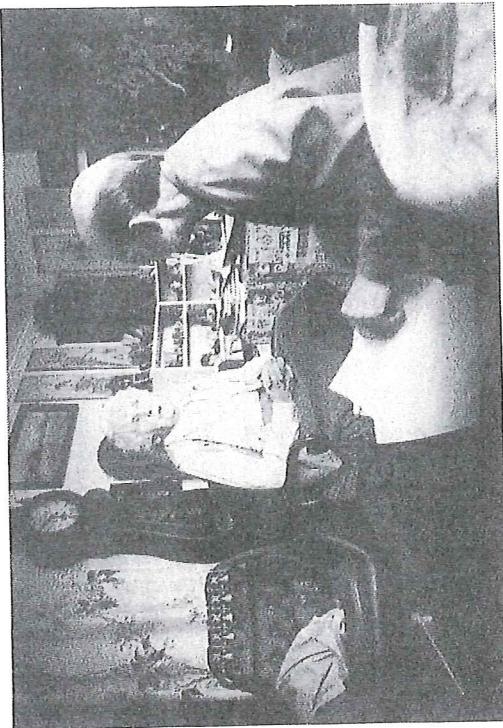
Pettersson, J.: Det hände på Tjörn under 1800-talet, Malung 1978
Schou Pedersen, A.-L.: Omkring missionen og kvinderne, Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-projektet 1, 1982: 73-108

Anders Gustavsson:

FRIKYRKLIGHET OCH FOLKTRÖRELSE

Konflikt eller anpassning?

När frikyrkliga väckelserörelser bröt fram i Sverige för om senare delen av 1800-talet, mötte nya ideologier med tillhörande trossystem äldre uppfattningar. Av intresse är att veta vilka konsekvenser detta medförde. Innebar det att frikyrkliga medlemmar bröt totalt med äldre folkliga trosföreställningar i samtiden när de blev omvänta? Det gäller inte bara synen på Gud utan även sådana övernaturliga väsen i äldre folktro som nissar och troll samt gengångare (jfr af Klintberg 1968, Pentikäinen 1969, Almquist 1984). Hur har man vidare förhållit sig till tron på varsel om framtidens?

Hilding Pleijel har pekat på att sådan äldre folktro i Norden varken försvann efter kristendomens införande under medeltiden eller efter reformationen (Pleijel 1970, jfr Ljungberg 1938, Honko 1962). Bland folket fortlevde sådana trosföreställningar sida vid sida med officiellt kyrkliga uppfattningar.¹ Det har dock inte blivit undersökt hur frikyrkliga männskor förhöll sig till sådan äldre tro när de anslöt sig till den nya religiösa ideologin. Folklivs- och folkminnessarkiven innehåller inte några uppgifter som kan ge svar på denna fråga. Av meddelarna har knappast några varit frikyrkliga. Uppgiftslämnare utanför frikyrkorna har i vissa fall lämnat allmänt hållna uttagor som: "Den frireligiösa rörelsen kom för 100 år sedan och ändrade på mycket så att fylleri och vidskepelse till stor del försvann" (sagesman f. 1877, Torpa, Småland, uppteckning gjord 1954. LU FM 13 023:6). Folkloristen Gunnar Granberg framkastade på ett liknande sätt 1939 en tanke, dock utan att belägga den, att väckelserörelserna lyckats "på en del håll med vad den stränga lutherska ortodoxien ej förmått genomföra, nämligen med att utrotta folktron." Han pekade på att "predikanterna inom dessa

Hildegard Wallenfeldt intervjuades af Anders Gustavsson under fältarbetet på Tjörn, august 1983

rörelser" tog avstånd från "naturväsendenas existens" (Granberg 1939).² Hur förhöll det sig då med gengångare, tron på mäniskor som en gång har levat? Den danske forskaren Henning Henningsen framhöll 1958 på ett liknande sätt att pietism och "indre missjon" i Danmark "bestent har avist al form for 'over-tro' som varende ukristen" (Henningsen 1958:109, ifr Kristen-sen & Olsen 1981).

Jag vill belysa den här ställda frågan utifrån några frikyrkemedlemmars egna upplevelser. Intervjumaterialet har insamlats vid fältarbeten 1981–1983 utmed kusten i västra Sverige. Det har skett inom ett projekt "Folklore i maritima miljöer" som har bedrivits i samarbete med Folkminnessamlingen vid Nordiska Museet i Stockholm. Dess föreståndare Ebbe Schön har i en skriftskapliga forskningsprojektet "Kattegatt-Skagerackkustens kulturstwicklung under 1800- och 1900-talen", där de kulturella förändringarna under denna tid står i centrum (Ludvigsen 1982). Detta projekt ingår som en del i det nordiska och tvärvetenskapliga forskningsprojektet "Kattegatt-Skagerackkustens kulturstwicklung under 1800- och 1900-talen", där de kulturella förändringarna under denna tid står i centrum (Ludvigsen 1982). De frikyrkosamfund som är företrädda utgöres av Svenska Missionssförbundet (SMF) och pingströrelsen på öarna Smögen och Tjörn i Bohuslän. På båda platserna bildades SMF-församlingar redan på 1870-talet (I Herrrens tjänst 1979, Gustavsson 1982).

Höra och se övernaturliga väsen

Meddelare inom såväl SMF som pingströrelsen och födda under 1900-talets första årtionden har vittnat om sin egen tro på förekomsten av övernaturliga väsen, i första hand gengångare, vid sidan om guddomliga väsen, så som änglar. De har både kunnat höra och se sådana väsen likaväl som de upplevt varsel. En man (f. 1904), småbrukare i Klövedal på Tjörn, har tillhört SMF sedan ungdomen och där var även hans föräldrar medlemmar. Han har berättat om flera upplevelser av kontakter med en sådan övernaturlig värld, särskilt gengångare. Det har skett både på dagen och kvälls- eller nattetid, ibland då han varit på väg till eller från missionshuset. Det har förekommit såväl i hans ungdom som senare i livet. Han berättar bl a om hur han utan-

för skolhuset mötte lärarinnan som han hade haft i första klass. "Jag kom cyklande och hade varit till missionshuset. Det gick en kvinna på vägen med långa kjortlar, men det var omöjligt att komma ikapp henne. Då hon kom upp i svängen vid skolhuset, försann hon. Och det vill jag påstå att det var lärarinnan som gick där. Det var en annan härfirån som också hade träffat den här mäniskan flera gånger. Jag hade gått några månader för den lärarinnan, men sedan dog hon. Då hon gick i backen, hade hon varit död i många år. Jag kände igen henne på klädbonaden som hon var klädd i "(nr 1)." Detta skulle ha skett omkring 1920, en kort tid efter det att meddelaren hade fått cykel 1918. Långt senare, på 1950-talet, tittade han på när en man som han lejt harvade med traktor på hans åkrar. "Det var mitt på dagen. Åkrarna var ungefärligen 200 meter långa och jag stod ungefärligen från vägen därvan. Denne kom därfirån där min farmarks far var född. Det var hans marker vi harvade på. Mannen hade flanelsskjorta, långrandig. En lång Karl var det. Jag hade aldrig sett honom annat än då han låg i sängen. Men min syster som var fem år äldre (f. 1899) än jag saade att så var min farmarks far alltid klädd då han gick där på markerna. Han syntes inte lika tydligt som en vanlig karl, utan det blev lite mera dimmigt. Men jag kunde gött se honom. Han kom och lade nävarna på traktorn och tittade på den som körde. Jag trodde att det var en som kom och ville ha honom till att göra något. Han hette Arne som körde för mig, så jag frågade honom: 'Vem skall Du nu arbeta för?'

"Här har inte varit en mäniska och frågat efter någonting", saade han. Då hade min farmarks far legat i graven omkring femtio år (död 1910)" (ifr af Klintberg 1973:34 berättelse av en frikyrklig kvinna från Jämtland). Meddelaren uppges att han inte har hållit dessa upplevelser hemliga utan vid flera tillfällen berättat om dem för männskor i sin omgivning. Det intygas även av andra medlemmar inom SMF-församlingen i Klövedal. Detta tyder på att sådana upplevelser av övernaturlig art inom den lokala församlingen inte har ansetts direkt oförenliga med den frikyrkliga ideologin.

"Jag kom cyklande och hade varit till missionshuset. Det gick en kvinna på vägen med långa kjortlar, men det var omöjligt att komma ikapp henne. Då hon kom upp i svängen vid skolhuset, försann hon. Och det vill jag påstå att det var lärarinnan som gick där. Det var en annan härfirån som också hade träffat den här mäniskan flera gånger. Jag hade gått några månader för den lärarinnan, men sedan dog hon. Då hon gick i backen, hade hon varit död i många år. Jag kände igen henne på klädbonaden som hon var klädd i "(nr 1)." Detta skulle ha skett omkring 1920, en kort tid efter det att meddelaren hade fått cykel 1918. Långt senare, på 1950-talet, tittade han på när en man som han lejt harvade med traktor på hans åkrar. "Det var mitt på dagen. Åkrarna var ungefärligen 200 meter långa och jag stod ungefärligen från vägen därvan. Denne kom därfirån där min farmarks far var född. Det var hans marker vi harvade på. Mannen hade flanelsskjorta, långrandig. En lång Karl var det. Jag hade aldrig sett honom annat än då han låg i sängen. Men min syster som var fem år äldre (f. 1899) än jag saade att så var min farmarks far alltid klädd då han gick där på markerna. Han syntes inte lika tydligt som en vanlig karl, utan det blev lite mera dimmigt. Men jag kunde gött se honom. Han kom och lade nävarna på traktorn och ville ha honom till att göra något. Han hette Arne som körde för mig, så jag frågade honom: 'Vem skall Du nu arbeta för?'

Att dessa upplevelser inte varit unika inom väckelserörelserna framgår t ex av berättelser av en man (f 1892) som anslöt sig till Evangeliska fosterlandsstiftelsen(EFS) på ön Åstol vid en väckelse 1914. "Det kan aldrig tas bort från mig vad jag har sett och hört. Jag såg en man kl 2 på natten nere vid bryggan. Jag gick förbi honom och till nästa brygga. Jag tittade upp och då var han borta. Han hette Carl och var från staden Motala men gift här på Åstol. Detta var på 1920-talet ett par år efter det att han hade drunknat"(nr 2).

De meddelare som har haft mindre att berätta om sådana övernaturliga ting och som även visat skepsis, har främst tillhört den yngsta generationen av intervjupersoner. Detta behöver inte i första hand hänga samman med en ökad misstro inom frikyrko-samfunden ju längre fram i tiden man kommer. Det kan lika mycket bero på att sådana äldre folktronreställningar mer och mer har nivellerats i samhället runtomkring.

Mötet mellan frikyrklig ideologi och äldre folktron

Man frågar sig om den äldre tron på övernaturliga väsen kunde fylla någon uppgift även sedan mänskorna blev väckta. Detta skulle i så fall kunna medverka till att den levde kvar även om den avek från eller t o m stod i strid med väckelsepredikanternas budskap. Fanns det speciella förutsättningar för detta just i kusttrakter med närheten till havet (jfr Löfgren 1981)? För att de äldre folkliga uppfattningarna om övernaturliga väsen skulle kunna accepteras i den nya frikyrkliga situationen måste emellertid en anpassningsprocess ske. Det gällde att passa in tidigare tro i den nya ideologin som förmedlades av väckelsepredikanterna och som innebar ett trassystem. Frikyrkliga mänskior har för det första häntvisat till att sådana folkliga föreställningar inte stred mot utan stämde överens med Bibelns budskap. För att rättfärdiga tron på existensen av gengångare har meddelare, bl a en av de ledande pingstvännerna (f 1928) på Åstol (nr 3), häntvisat till att Bibeln talar om välnader. Det gäller även yngre frikyrkomedlemmar, som visserligen har varit mera skeptiska (se ovan). En man (f 1954) som anslöt sig till

pingströrelsen på Åstol 1971, framhäller att "det står ingen-ting i Bibeln alls om tomtar och troll men om andar står det" (nr 4). Det är också uppgifterna om gengångare som helt dominerar i de frikyrkliga mänskornas berättelser om övernaturliga väsen. Just vid gränsen mellan liv och död kan dessa frikyrkliga ha upplevt störst behov av sådan tro. Den hjälpte till att överbrygga de skarpa gränserna mellan liv och död. Detta verkar ha varit speciellt relevant i kusttrakter där den plötsliga döden, genom förlisningar, ända fram i sen tid, trots tekniska framsteg och större båtar, varit en närmare realitet än inne i landet (jfr Gustavsson 1982). Mot den bakgrunden förstår man lättare att sådan tro kring gengångare mer har kunnat beläggas bland frikyrkliga mänskor i kusttrakter i västra Sverige än inåt land. Parallellellor finns även inom väckelsepräglade bygder på norra Jylland i Danmark. Där har lantbrukarbefolning i närheten av kusten t o m skämtat om den "övertro" knuten till havet som förekom bland fiskarbefolningen. Detta har skett inom områden där både lantbrukar- och fiskarbefolning har tillhört den inomkyrkliga väckelserörelsen "inre mission".

Det onda i tillvaron

De föreställningar som förekommer inordnas i den dualistiska världsuppfattning som förankras i Bibeln. Den innebär att det råder en total kamp i världssalltet mellan det goda och det onda. Detta är ingen ny religiös uppfattning utan den omfattades även av den reformatorska kyrkan från officiellt håll. Den möter också i folklivsuppteckningar som avser tiden före frikyrkoväckelserna (t ex LUF M 2037 Jämtland, 13 333 Skåne). Föreställningarna om dessa övernaturliga väsen förknippas med den onda sidan,djävulen. Det är den syn som biskopar och präster framförde efter reformationen men som enligt Gunnar Granberg inte fick någon fast förankring i de breda folklagren (Granberg 1939). Bärkraften i Granbergs uppfattning har inte blivit närmare undersökt av senare tids folklorister.⁴ Det insamlade intervjuumrållet bland frikyrkomedlemmar stöder inte hans synsätt.

Flera uppgifter från frikyrkomiljöer talar i stället för att man där förknippat dessa övernaturliga väsen med den onda sidan i tillvaron. Detta kunde i sin tur bidra till att vic-makthålla och förstärka den dualistiska grundsynen. Även upp-teckningar i folklivsarkiven lämnar uppgifter om en föreställning att den äldre folktrons väsen utgjordes av fallna änglar (t ex LUF M 872:24 Småland, 1498:3 Östergötland, jfr Strömbäck 1963, Stattin 1984). Det pekar på att en sådan tro bland folket var äldre än frikyrkoväckelserna. Som exempel på uppfattningar bland frikyrkliga medlemmar återger jag upplysningsar från en man (f 1913) som intagit en framträdande ställning inom pingstförsamlingen på Åstol och bl a varit sångledare under en lång tid: "Det finns en religiös sida, Jesus som led på Golgata. Sedan finns den andra sidan, trollgubban. Vi skall inte förneka detta, att den onda sidan också finns. I Gamla testamentet fanns både Moses, Guds tjänare, och trollgubbar som gjorde under præcis som Moses. Men de tillhörde den fallna sidan, Satans sida. Här finns Satans sida, en ängel som avfüll. Det är kolossalakrifter. Det är trollgubbar. Den fallna sidan kan aldrig återuppväcka människor till liv igen. Det kan bara Jesus. Den fallna sidan kan inte ge mig livet men ta ifrån mig livet" (nr 5).

I linje med detta får man se uppgifter från andra frikyrkomedlemmar om att endast "icke-troende", dvs icke-frikyrkliga män-niskor, har setts uppträda som gengångare. Sagesmannen (f.1904) i Klövedal berättar om vad en av hans "troende" kusiner, som nu är död, har uppgott: "Hon kunde allt se folk ibland, men dem som vi kallar för 'troende', fick hon aldrig se, saade hon. Det var dem som vi kallar 'icke-troende' som gick här. Det ville hon påstå, och jag såg aldrig någon 'troende' heller"(nr 1). När detta synsätt har inordnats i den frikyrkliga trosvärlden, har det i sin tur kunnat innebära en vidmakthållnigheten. Om man kände effekt på den frikyrkliga samfundstillhörigheten. Om man avföll från sin tro, hotades man av att bli gengångare efter döden (jfr Honko 1962). Detta är ingen ny tro utan bör jämföras med att gengångare i äldre tid just utgjordes av osaliga andar som brutit mot kristna normer (af Klintberg 1968, Pentikäinen 1969, Almquist 1984), vilket det finns flera belägg

för i det insamlade intervjuaterialet och i uppteckningar i folklivsarkiven.⁵ Gastarnas rop ansågs mestadels innebära onda varelser om framtiden.

Det goda i tillvaron

Vid sidan om att äldre folkliga föreställningar om övernaturliga väsen anpassades till frikyrklig ideologi och kunde leva kvar, möter man i intervjuerna också synsätt som förknippades med det goda i tillvaron, Guds sida. Frikyrkliga medlemmar anger sig ha hört eller sett änglar, ibland även Jesus, samt upplevt varsel som varit dem till hjälp och som de tror vara sända av Gud. Att Jesus varit synlig uppges ha skett vid starka väckelser, så som inom pingstförsamlingen på Åstol i slutet av 1940-talet (jfr Hillerdal & Gustafsson 1973, af Klintberg 1973). Inom församlingen har berättelser färts vidare fram till idag, t ex om hur fiskare vid denna tid kunde få se Jesus komma emot dem på sjön. Det medverkade till att sådana människor som inte redan anslutit sig till pingstväckelsen, blev omvänta och medlemmar i församlingen.

Uppgifter om hur frikyrkomedlemmar som nu är döda, har upplevt sina kontakter med den gudomliga världen har främst förmedlats på muntlig väg, särskilt till yngre generationer inom den egna familjen. En meddelare (f.1919), medlem i SMF på Smögen, hörde sin farfar, som var en av grundarna av missionsförsamlingen på orten, berätta om hur han upplevt Guds röst. Först hörde han att det knackade utanför huset. Han gick ut men såg ingen. När knackningarna upprepats tre gånger, saade han: "Gud, nu får Du talan om vad Du vill". Då hördes en röst som uppmanade honom att besöka en man som låg sjuk (nr 6). I vissa fall har de frikyrkliga tecknat ned sina erfarenheter av sådana kontakter. Det gjorde fadern (1870-1955) till uppgiftslämnaren (f.1904) i Klövedal. Denne fader berättar i sina anteckningar bl a om tiden för sin omvälvelse på 1890-talet. När han efter denna kände förebråeler över synder som han tidigare hade begått, trodde

han att "det var Guds ande som pekade på synderna. Men så en morgon när jag vaknade (jag vet att jag var fullt klarvaken), då hörde jag alldeles vid mitt huvud en klar röst som sade: 'det är djävulen som plågar dig så. Jesus vill endast förlåta, förlåta, förlåta'. Den tredje gången hördes rösten något avlägsen men tydlig och klar."

En äldstebroder (f. 1920) inom pingstförsamlingen på Åstol hörde sin fader (1893-1960), också han äldstebroder, berätta bl a om varsel som han hade upplevt ute på havet. Detta hade räddat besättningen på fiskebåten och uppfattades vara sänt av Gud: "Pappa var en gång på väg hem från Nordsjön och det var en röst som saade: 'Ludvig, gå upp på däck'. Det sade rösten en gång, två gånger. Pappa var uppe och tittade men såg inget. Men tredje gången som han tittade ut, var bränningen alldelvis in på. Så han fick ropa till den som styrde: 'Sväng omedelbart båten'. Så det var varning. Hade han inte lytt den varningen, så hade de inte kommit hem" (nr 7). Osäkerheten på havet, i motsats till situationen inåt landet, bidrar till att förklara att just dessa varsel kunde fortleva. De påminner nämligen märkbart om äldre föreställningar före väckelsen om goda varsel på havet. De förmeldades genom "varnare" som varnade för oväder eller andra olyckor (t ex VFF 652:12 Rönnäng, Bohuslän, jfr Schöen 1983:55f, 94f). Det kunde t ex vara sjöjungfrun, som en meddelare (f. 1919) på Smögen, medlem i SMF, hörde berättas om i sin ungdom av äldre fiskare på orten (nr 6).

Meddelaren (f 1920) på Åstol ontalade vidare att han själv omkring 1970 upplevde "en röst från den Allsmäktige." Hans söner (födda 1948 och 1950) var på en bilresa men kom inte hem den kväll som hade planerats. De skulle börja arbeta tidigt följande morgon. Fadern blev orolig och började bedja. Då fick han höra en röst som sade "Vänersborg". På morgonen ringde en av sönerna och meddelade att de hade fått fel på bilen och därfor måste stanna i staden Vänersborg över natten. "Det visste jag ju förut", uppger sagesmannen. Han upplevde det som fullt möjligt,

ja t o m naturligt, att nå en påtaglig kontakt med den gudomliga världen. En sådan föreställning fanns tidigare såvälv hos hans fader som fadern till meddelaren i Klövedal.

Uppgiftslämnaren i Klövedal har också berättat om flera kontakter som han haft med den gudomliga världen, särskilt att han hört eller känt luftdrag från änglar. Det har skett vid flera tillfällen på natten när han vaknat och fått ett positivt budskap: "Det var en ängel. Rösten kom en halv meter ovanför golvet bredvid min säng. Den var skarp och lät som ett barn på 10-12 år. 'Du skall bli frisk'." Meddelaren hade varit sjuk och budskapet kom i en svår situation. "En annan gång var det något som var vid huvudet på mig. Jag kunde känna hur det drog och flög längs efter soffan där jag låg. Så jag tror att en ängel var inne då." Bland meddelarens synupplevelser märks att han sett en guldskrift ovanför sängen på natten: "Det stod en tavla på väggen med guldbokstäver, för då vår Herre skriver, gör Han det med guld. Det var skinande guld, men jag förstod inte vad där stod. Det var en äldre röst som uttydde det på svenska: 'de skall ta vård om dig när du blir gammal.' Det var ljus runt på tavlan, så jag såg bokstäverna. Jag vet inte vem som skall komma. Det har inte kommit någon än, men vår Herre brukar inte ljugा" (nr 1). Detta skulle ha inträffat några år före intervjuet i juli 1983. Sagesmannen har levt ogift tillsammans med sin ogifte syster (1899-1980), vilket bidrar till att förklara att han i medelåldern började känna oro för omvärlden under sin äldrdom. Just i den situationen när han hadebett, upplevde han en påtaglig kontakt med den gudomliga världen. Även bruket att "gå med slagruta" som denne man har praktiserat (jfr Hultkrantz 1976), tolkar han som att han når kontakt med "någonting som här evigheten till." När piskan vrider sig nedåt marken utan att meddelaren kan hålla den tillbaka, hänger det ihop med mineraler i marken "sedan den tid då Gud skapade människan."

En fråga gäller i vilken utsträckning sådana uppfattningar om kontakter med den gudomliga världen anknyter till äldre folkliga föreställningar. Har de i stället uppstått i samband med väckelsen? Uppteckningarna i folksarkiven innehåller vissa upp-

gifter om mänsklor i äldre tid, som icke tillhörde väckelserna, men som på något sätt upplevt änglar eller Jesus och Gud. Uppgifterna om änglar är flest, utan att det är efterfrågat i något frågeformulär, uppenbarligen därför att folkminnesinsamlare i äldre tid har menat att det inte tillhör folktron utan den religiösa sfären. Föreställningarna om änglar osv kan därför mycket väl ha varit mer allmänna bland mänsklor före väckelserna än vad antalet uppteckningar ger vid handen. I en uppteckning gjord 1950 i Råda utanför Göteborg meddelar en sagesman: "Det har varit särskilt god änglavakt om mig" (IFGH 5604:1, jfr t ex LUF M 2037, 6961). En meddelare (f 1859) i Spekeröd i Bohuslän berättade 1928 om en kvinna på orten som talat med en ängel (VFF 1655:29). Man kunde även höra "änglasång" (VFF 606:3 Västergötland). Tro på änglar har uppenbart tillhört den folkliga föreställningsvärdens före väckelserna. Med denna föreställningsvärd menar jag allt det som mänskorna har trott på. Begreppet folktron får inte avgränsas så att det utesluter sådant i mänskornas trosvärd som tillhör den officiella, kyrkliga religionen, dvs tron på Gud, Jesus, änglar osv (jfr Löfgren 1981:82). Det har Otto Blehr menat (Blehr 1974), men hans syn har med rätta kritiseras av Magne Velure (Velure 1983). Det går inte att diskutera kyrkliga och icke-kyrkligt sanktionerade trosföreställningar var för sig om man vill förstå de trossystem som mänskorna har omfattat.

Ytterligare vittnesbörd om direkt kontakt med Guds värld utgör de många berättelserna bland frikyrkodlemmar om att de blivit helbrägda (jfr Honko 1978) och/eller talat i tungor, det senare inom pingströrelsen. Flera av dem som upplevt helbräggelse säger sig ha känt denna så konkret som om en elektrisk kraftström gick genom deras kropp. Sagesmannen i Klövedal uppger: "Jag hade fått hosta som inte kunde gå över. Jag var upp på vinden och då var jag mycket nere en dag, för jag kunde inte säga ett enda ord till en mänsklig utan att jag bara hostade. Jag var till doktorn flera gånger. Så bad jag och tredje gången svarade det. Riktigt som en blixt gick genom hela min kropp och brände gjorde det mycket. Hostan försvann och kom aldrig mer igen" (nr 1). Lika påtagligt upplevde en man (f 1948) inom

pingstförsamlingen på Åstol att han blev botad från en svår tarmsjukdom i tjugoårsåldern (nr 8). Tron på helbrägdagörelse knyter an till äldre folkligt botande. Folkliga botare uppgav sig i vissa fall ha fått sin förmåga från Gud (Alver m fl 1980:48, 88ff).

Jumotal har dock ändå uppenbarligen uppstått i samband med pingstförsamlingen. Meddelarna har känt en kraft utifrån strömma genom dem. De kunde inte behärska den utan deras röst blev ett redskap för den. De började tala ett språk som de själva inte förstod (jfr Holm 1976). Detta har skett såväl vid religiösa möten som i ensamheten. En man (f 1920), som anslöt sig till pingstförsamlingen på Åstol första gången 1939 och andra gången 1949, berättar att "det är en kraft som egentligen är oerhörd som man inte kan förstå. Det är något godomligt. Det kommer över en mänsklig som den ljuvligaste balsam. Du får ju frimodighet, så Du behöver inte alls känna dig blyg eller tillbakadragen för att vittna om Jesus. Det kommer plötsligt. Det kan ingen veta innan. Man kan ligga så tom som en säck och ett, två, tre. Det är då kraften behövs" (nr 9).

Detta får inte alla pingstvänner uppleva, men de strävar efter att nå denna inre kraft och nära kontakten med Guds värld. En meddelare (f 1913) som återupptogs i pingstförsamlingen på Åstol 1949, berättar om vad han själv var med om vid den tiden: "Jag bad till Gud att jag skulle få säga halleluja av hjärtat. Det är väldigt skillnad att säga halleluja av hjärtat och att säga det med munnen. Som jag bad till Gud om det, fick jag höra mig själv, konstigt nog, att jag låg och ropade halleluja av full hals. Är det jag som ligger och ropar halleluja? Det var en gränslös kraftupplevelse. Det ägde rum i Elim (qudstjänstlokalen)... Dagen efter skulle jag gå upp och stänga ett fönster uppe på vinden. När jag hade stängt fönstret, skulle jag böja mina knän och be till Gud. Det gjorde man titt och tätt. Som jag böjde mina knän, så började jag tala i tungor. Det var någonting oerhört. Det kom nedifrån brösten och bara väldde ut, ett språk talade jag. Det var i detta huset. Här var en tant och hälsade på min fru. Så

jag gick ner och öppnade dörren. Jag kunde tiga så pass att jag kunde öppna dörren och sade att jag skulle gå ut ett tag. De satt och pratade. Hela vägen ned till bryggan bara jag talade i tungor. Det kunde inte stoppas. Det var en upplevelse så väldig. Det hjälpte mig. Jag vet att det var någonting från Gud, någonting som inte jag gjorde själv, utan det kom bara (nr 11).

Sammanfattning

Denna uppsats har betytt vad anslutningen till ett frikyrktligt samfund har betytt för tron på äldre folkliga föreställningar om övernaturliga väsen, särskilt gengångare och varsel. Intervjuer med personer som varit aktiva under lång tid inom en frikyrka visar att sådana uppfattningar inte utan vidare upphörde, så som tidigare har antagits. Detta gäller speciellt tron på gengångare och varsel i kusttrakter, som hade osäkerheten på havet och därmed döden särskilt nära in på sig. Äldre föreställningar om det övernaturliga som fanns i meddelarnas omgivning vid tiden för deras omvälvelse har kunnat fortleva genom att de passats in i den frikyrktliga ideologin som predikanterna förmade genom sina väckelsepredikningar. Här finns tydliga paralleller till det som enligt tidigare forskning har skett både vid kristendomens införande och efter reformationen. Det pekar på hur svårt det är att snabbt och radikalt utrotta äldre troföreställningar - som avviker från predikanternas budskap - när individer ansluter sig till en ny ideologi, så som sker vid religiösa omvälvelser. Inte heller uppfattningarna om kontakter med den gudomliga världen har helt nybildats vid väckelserna utan anknyter i stor utsträckning till äldre folkliga föreställningar. Denna studie vill uppmuntra till motsvarande undersökningar i andra frikyrkodominerade områden, särskilt med annan karaktär än kustbygder.

NOTER

1. Föreställningarna fortlevde till sin yttre form men om eventuella funktionsförändringar har skett, har ännu inte blivit undersökt. Jfr Gustavsson 1980.
2. En intressant uppgift wäre att undersöka vad dessa predikanter har sagt i sina predikningar. Detta är dock svårt att nå, eftersom frikyrkopredikanterna i regel talade utan manuskript som har bevarats till eftervärlden.
3. Intervjuerna som inte har accederats, förvaras på Kyrkohistoriska arkivet, Lund.
4. Bengt af Klintberg menar att övernaturliga väsen alltmer kom att demoniseras fram medeltiden, dvs förknippas med djävulen i den folkliga tron (af Klintberg 1972:11).
5. På liknande sätt skulle man kunna jämföra föreställningarna om djävulen i äldre folktro, som är väldokumenterade i folklivsarkiven, och hos frikyrkliga männskor (jfr Fjellström 1981, Schön 1983).

LITTERATUR

- Almquist, S. 1984: Gengångarföreställningarna i svenska folktro ur genreanalytisk synpunkt. Stockholm.
- Alver, B. m fl 1980: Botare. En bok om etnomedicin i Norden. Stockholm.
- Blehr, O. 1974: Folketro- och sagaforskning. Oslo.
- Fjellström, Ph. 1981: Väckelsen, folkmusiken och folkrörelserna. Umeå.
- Granberg, G. 1939: Kyrkan och folktron. Svenska folket genom tiderna 4. Stockholm.
- Gustavsson, A. 1980: Minnestrickning vid begravning. Uppsala.
- Gustavsson, A. 1982: The Pentecostal Movement in a Local Community in Western Sweden. Arv.
- Henningsen, H. 1958: Kommentar av K Bondevik Kyrkan och de folkliga årsfesterna. Norden och kontinenten. Lund.
- Hillerdal, G & Gustafsson, B. 1973: De såg och hörde Jesus. Om kristusuppenbarelsen i vår tid. Stockholm.
- Holm, N.G. 1976: Tungotal och andedop. Uppsala.
- Honko, L. 1962: Geistergläuberei in Ingemanland. 1. Helsinki.

Honko, L. 1978: Folkmedicinen i utvecklingsperspektiv. Tradision.

Ingrid Gjertsen:

Hultkrantz, Å. 1976: Divinationsformer: en klassifikation. Nordisk folktro. Stockholm.

I Herrrens tärnäst 1879–1979. Smögens missionsförsamling 100 år. 1979. Smögen.

af Klintberg, B. 1968: "Gast" in Swedish Folk Tradition. Temenos.

af Klintberg, B. 1972: Svenska folksägner. Stockholm.

af Klintberg, B. 1973: "Jag såg Jesus i Vädstena." Tradision.

Kristensen, E. I. & Olsen, P. 1981: Gamle kildevæld. Porträetter af danske eventyrfortællere og visesangere fra ærhundredeskiftet. E.Høvring Pedersen (ed.). København.

Ljungberg, H. 1938: Den nordiska religionen och kristendomen. Sthlm.

Ludvigsen, P. 1982: Cultural Developments in the Kattegat-Skagerak Region during the 19th and 20th Centuries. A joint Nordic research project. Ethnologia Scandinavica.

Löfgren, O. 1981: De vidskapliga fångstmännen – magi, ekologi och ekonomi i svenska fiskarmiljöer. Tradition och miljö. Utg. av L.Honko & O. Löfgren. Lund.

Pentikäinen, J. 1969: The Dead without Status. Temenos.

Pleijel, H. 1970: Hustavolans värld. Kyrkligt folkliv i äldre tider i Sverige. Sthlm.

Schön, E. 1983: Folktro i Bohuslän. Partille.

Stattin, J. 1984: Näcken. Spelman eller gränsvakt? Lund.

Strömbäck, D. 1963: Näcken och förlossningen. Varbergs museum årsbok.

Velure, M. 1983: Nordic Folk Belief Research: Schools and Approaches. Trends in Nordic Tradition Research. Ed. by L.Honko & P.Laaksonen. Helsinki.

Förkortningar:

EFS	<u>Evangeliska fosterlandsstiftelsen</u>
IFGH	<u>Folkmittarkivet vid Dialekt- och ortsnamnsarkivet,</u> Göteborg
LUF	M <u>Manuskriptarkivet i Folklivsarkivet,</u> Lund
SMF	<u>Svenska Missionsförbundet</u>
VFF	<u>Västsvenska folkmittesföreningens arkiv i Dialekt- och ortnamnsarkivet,</u> Göteborg.

"Han är min sång och min glädje,
Han är min Herre och Gud."
(Glämt fra sangen i Svenska
Missionsförbundet på Tjörn)

INNLEDNING

Grunnlaget for denne framstillingen er feltarbeidet som gruppe 5 i Skagerrak-Kattegat-prosjektet utførte på Tjörn i dagene 17.– 21. august 1983. Spesielt nyttig for studiet av sangen der har vært trykte og utrykte sangbøker i Missionsförbundets arkiver og kirker og hjemme hos Missionsförbundets medlemmer. Intervjuematerialet samt deltagelse i Missionsförbundsarrangement har også vært viktig kilde materiale. Trykte framstillinger om vekkelsesbevegelse i Sverige og i Norden ellers har vært nyttig bakgrunnsmateriale. Noen få dages feltarbeid gir for lite grunnlag for en dekkende framstilling av sangen i Missionsförbundet på Tjörn. Derfor blir dette bare glimt fra et vekkelsesmiljø der sangen helt fra første stund av ser ut til å ha hatt en helt sentral plass.

Av problemstillinger i undersøkelsen kan nevnes:

1. Forholdet mellom trosinnhold og sangens innhold og praksis.
2. Sangpraksis generelt, med hensyn til sangstil, instrument bruk o.l.
3. Forholdet til andre foreningsdannelser som Evangeliska Fosterlandsstiftelsen og til statskirken.
4. Forbindelser i Skagerrak-Kattegat-onrådet.

Sangen og vekkelsen. Historisk tilbakeblikk

Historien viser at religiøs vekkelse og oppsing i den religiøse sangaktiviteten henger nære sammen. Sangen har vært et viktig redskap i spredningen av vekkelsens innhold. Ofte fører vekkel-

sen nye tendenser med seg, teologisk så vel som i sangrepertoar og sangpraksis.

Omkring midten av 1800-tallet kom den ny-evangeliske vekkelsen til Sverige, først og fremst gjennom lekpredikanten C.O. Rosenius (1816–1868). Den Rosanianske vekkelsen spredte seg raskt videre til både Danmark og Norge. I forhold til den pietistiske tradisjonen representerer denne vekkelsen en mer evangelisk og mindre lovisk forkynnelse. Ved siden av tradisjonell svensk lekmannskristendom finnes også isletts av angelsaksiske vekkelsesretninger som baptisme og metodisme. Tidligere hadde både pietismen og hernhutismen bidratt med mye nytt sangstoff, mye av dette levde videre i den nye vekkelsen. Samtidig skapte den nye vekkelsen en mengde nye sanger. Sangfatteren Lina Sandell fra Småland (1832–1903) er helt sentral. Samtidig kom sanger fra det angelsaksiske vekkelsesmiljø i England, Skottland og Amerika. Sangelisten Oscar Ahnfeldt (1832–1894) med sin 11-strengeade selvkonstruerte gitar spredte de nye vekkelsessangene til hele Norden. Den ny-evangeliske vekkelsen fra 1850-åra representerer den angelsaksiske vekkelsessangens gjennombrudd i Sverige.

I løpet av 1870- og 80-tallet kom en ny type anglikansk sang til Sverige. Det samme skjedde i Norge, og til samme tid. Sangene ble kalt Sankeys sanger, etter den amerikanske sangevangelisten I.D. Sankey som ga ut sangsamlingene "Sacred Songs and Solos" 1874–88. Et særtrekk ved disse sangene er gjentagelsene, spesielt gjennom bruk av refregn.

Organisering fulgte i vekkelsens spor. Alt i 1856 ble Evangeliska Fosterlandsstiftelsen (EFS) grunnlagt, på den rosenianske vekkelsens grunn. Flere organisasjonsdannelser fant sted, men mest interessant i vår sammenheng er stiftelsen av Svenska Missionsförbundet (SMF) i 1878. Ulike syn på sakramentene og på forsoningslæren var blant de saker som førte til spittelse innen EFS og dannelsen av SMF. (Se kap. om trosinnhold i SMF, og Poul Holms artikkelen.)

På tross av vekkelsens ulike retninger og dannelsen av egne organisasjoner er mye av vekkelsens sangrepertoar felles. Vekkelsessangen lever videre i de respektive organisasjoners sangbøker og ikke minst i musikforeningsvirksomheten som kom til å bli utbredt i mer enn én organisasjon.

Trosinnehold

For å kunne se sangen i sammenheng med det miljø den tilhører, bør vi vite litt om trosinnholdet i dette miljøet. Missionsförbundet bygger ikke på egne lærsetninger. Likevel står de på evangelisk luthersk grunn. Bibelen er eneste norm for troen. I synet på sakramentene skiller de seg noe fra EFS og statskirken, og bekjennelses- og lydighetsaspekter kommer inn i tillegg til sakramentene somrene nådenidler. Derfor praktiseres f.eks. både barnedåp og troendedåp. Felleskapet mellom de troende er viktig. Samtidig er det personlige gudsforhold sentralt. Den enkelte står ansvarlig for sin tro. I forkynnelsen legges stor vekt på Guds kjærlighet og omsorg. Jesu soningsverk gjelder ene og alene menneske, Gud trenger ikke til den. Hans kjærlighet og nåde betyr alt, og han er ikke en opphøyet og vred Gud som straffer. Følgen av dette er en lys og glad kristendomsoppfatning der den kristnes frelsesvisshet og frellesslyke står sterkt. Dette er ulikt det gamle pietistiske kristendomsynet, med helligjørelseslæren og forkynnelsen av de ulike stadier på omvendelsens vei.

Når Bibelen er eneste norm, og ingen læresetninger ut over denne finnes, er det naturligt å tenke seg at Bibelen som autoritet står sterkt. Et tegn på det kan være den oppslattede Bibelen på bordet foran talerstolen som fast interiør i Missionsförbundets kirkar på Tjörn. Det fortelles også om forkynnelsen i Missionsförbundets tidlige tid på Tjörn at predikanten talte over Bibelteksten på den måten at han leste et bibelvers om gangen og talte over det, slik vers for vers av dagens tekst. Dette minner om det som kalles skriftutleining, en kjent praksis fra religiøse miljø som legger stor vekt på retroenhet. Å tale om sannheten, og dermed vække syndenød, blir nevnt som viktig forut-

setning for vekkelse. Dette vitner om alvor i kristendomssyn. Et annet eksempel i samme retning er at rett lære skal vises i kristen vandel. Det ser ut til at omsorgen for medkristne har vært en viktig side ved det som regnes for kristen vandel. Et alvorligt kristendomssyn kan være en arv fra fromhetstradisjonen i luthersk ortodoksi og pietisme. Selv om Missionsförbundet er en egen organisasjon utenfor statskirken, står medlemmene der likevel i en sammenheng der felles fromhetstrekk kan spores tilbake i tid.

Trykte sangtekster

För Missionsförbundet fikk sin egen sangbok i 1893, var flere sangbøker og sanghefter i bruk. Blant de sangbøkene som ble mye brukt på Tjörn, også etter 1893, er Sions Nya Sånger utgitt av Kyrkoherde Doctor Rutström 1778. Sangene her er fra herrnhutisk miljø, men finnes også blant sang- og salmesamlingene brukt av kristne lekfolk i det hele på 1800-tallet. Boka kom i mange opplag gjennom hele forrige århundre. Et eksemplar av boka på Tjörn (Missionsförbundets arkiv i Vallå) er fra 1870. I denne utgaven er 90 av de første sangene forfattet av Rutström. Sangene har gjennomgående mange vers, opp til 50 og ofte mer enn 20. Mange har merknaden "sjunges som nr. -- i Ahnfeldts Sånger" eller ---som nr. -- i Pilgrimssånger." De to nevnte sangbøkene har vært mye brukt blant lekfolk, og hver for seg sto de for spredningen av den ny-evangeliske verkelsessangen. Pilgrims-sånger ble gitt ut av baptistenes bevegelse i Sverige i 1859, og den kom til å utgjøre gjennombruddet for den angelsaksiske verkelsessangen i Sverige. I stor grad gjelder det også Ahnfeldts Sånger, hva tekstene angår. Men i motsetning til Pilgrims-sånger er melodimaterialet her stort sett fra svensk tradisjon, bl.a. svenska folkemelodier og Ahnfeldts egne melodier.

Innholdet i Sions Nya Sånger er herrnhutisk preget, med ensidig poengtering av 2. trosartikel, sterkt vekt på det emosjonelle, og ord som "blod", "sår" og "Lammet" går mye igjen. Frelsesvisheten og hvilnen i Jesu soningsverk er et stadig tilbakevendende tema. Guds høyhet og det syndige menneskets anger og bot kommer

lite fram, likeså den kristnes trengsler og vanskelige kår i en syndig verden og lengselen mot en bedre verden etter dette. Eksempel på sangtekst fra Sions Nya Sånger er disse to versene av nr. 142: ("sjunges som nr. 26 i Ahnfeldts Sånger: Nu løf och pris")

Haf tack, min söte Frälsare
För blod och sår och öppet hjerta
Hwari jag, usle syndare,
Får taga bot för all min smärta.
Tack, att med blod du strukit ut
Mitt skuldbref, och på det gjort slut.

En salig brud nu lefwer jag
Den ingen synd mer kan fördömma
En Jesus helar mig hvar dag
I såren Hans får jag mig gömma
Och är jag usel, kall och arm
Gör Han mig strax i blodet warm.

Det opplyses på Tjörn at Sions Nya Sånger ble mye brukt der i eldre tid. Eksemplaret fra arkivet i Vallå har flg. innskrift: Lärarinna Anna Maria Rutgersson, Lilla Askerön, den 12.12 1872. Hun var en sentral skikkelse, bl.a. som forkynner, i Missionsförbundets første tid på Tjörn. Mange av sangene i Sions Nya Sånger kom med i de frikirkelige sangbøkene, også i Missionsförbundets sangbok 1893.

Både før og etter at SMF's sangbok kom, var en rekke sangbøker og små sanghefter i bruk. Det ble sunget mye etter Ahnfeldts Sånger både før og etter århundreskifte. Oscar Ahnfeldt samla mange av de nye sangene fra den angelsaksiske verkelsestradisjonen og svensk ny-evangelisk tradisjon og ga ut små sanghefter i tida 1850-77. Av svenske forfattere er først og fremst Lina Sandell med. Som før nevnt brukte han melodier fra svensk tradisjon og sjeldent direkte overtagelser av melodistoffet fra England og Amerika. I Ahnfeldts Andliga Sånger (1877) er alle hans tidligere utgitte hefter samlet. Boka kom i mer enn 60 opplag, og er blitt brukt ikke bare i Missionsförbundet på Tjörn, men blant hele det kristne lekfolk både i Sverige, Norge og Danmark. Mange av sangene der finnes igjen i de ulike organisasjonenes sangbøker, ikke minst i sangbøkene til EFS og SMF. Et eksemplar av Andliga Sånger i privat eie på Tjörn er utgitt på EFS forlag, Sth.1914, som 57. opplag.

Tekstene i Andliga Sånger er preget av ny-evangelismens kristendomsoppfatning. Sentrale trekk fra pietismen følger også med i de ny-evangeliske sangtekstene. Det gjelder framfor alt vektlegging på det personlige gudsforholdet. I ny-evangelismen utvides dette i subjektivistisk retning, med sterkere vekt på enkeltmenneskets opplevelse. Nye trekk er en glad og frimodig frelsesvisshet grunnet på den frie, umiddelbare nåde. Vekkelsessangene, med direkte henvendelse til ikke-troende om å omvenne seg, står mer i fokus. Den gamle pietismens tekster omhandler mer daglig omvendelse og ulike stadier på omvendelsens vei, og setter ikke så skarpt skille mellom troende og ikke-troende. 2. Person i Guddommen, Kristus som frelser, fremheves sterkt i ny-evangelismens tekster. Jesu gjenkomst og de troendes lengsel mot himmelandet i himmelen går mye igjen.

Sangeksemplet nedenfor er hentet fra Andliga Sånger nr. 8, "Ängsliga Hjärta", tekst Rosénius 1847:

(v.2.) Stamma och vakna. Tänk, vad du harer,
Icke i dig men i Frälsaren kär.
Ren och rättfärdig, Himmelens värdig,
Icke i dig men i honom du är.

Neste eksempel er fra Andliga Sånger nr. 2, teksten revisert av Ahnfeldt 1850:

Vik ej ur mitt hjärta, Hälsosamma smärta
Andens fattigdom.
Säg mig mina brister, Att jag aldrig misster
Nådens rikedom.

Blant sangbøkene som har vært i bruk finnes også en med navnet Zions Strängospel, utgitt i Göteborg 1895, 3. opplag. Her finnes gitartbeskrivning og takt- og melodiangivelse til alle sangene. Bak i boka er en flersiders detaljert skisse over gitargrep i ulike tonearter og retningslinjer for guitarspill. En del sanger har notetillegg. Nr. 6, "Väckelsesång", har melodi som "Till Österland vill jag fara", en kjent svensk folkemelodi. Teksten er sannsynligvis av den svenska predikant og sangforfatter Emil Gustavsson (1862-1900), og inneholder en direkte oppmoding til omvendelse: (4/4-takt, a-moll)

am öppna ditt hjärta för Herrn
c am e
Säg synden och världen farvä!
c g st
I främmande landet där fjärran
am e am
Du eljest förlorar din själ. (se ill.)

Svenska Missionsförbundets sångbok kom 1893. I denne første utgaven finner vi igjen en stor del sanger som er felles for svensk tradisjon. Av 703 nr. er 86 fra Den svenska Psalmboken (1819), hoveddelen er fra svensk ny-evangelisk vekkelsestradisjon der flere svenske forfattere, som Lina Sandell og Nils Frykman, har bred plass. Sanger fra angelsaksisk vekkelsestradisjon er representert med i alt 238 nr. Boka er inndelt tematisk etter de tre trosartiklene. Som første sang står Luthers kjente reformasjons-salme "Vår Gud han er så fast en borg". Den kanstå som eksempel på sangbokens tradisjonelle preg, der innholdet har tilknytning til luthersk tradisjon både innen kirken og i den utenomkirkelige vekkelsestradisjon i Sverige. Slektskapet med EFS sin sangbok er åpenbar. I denne første utgaven er en del typiske vekkessanger med, likedan er det eskatologiske preget fremtredende. Sanger om himmelen, om hvordan sangen der hjemme skal lyde uhindret, ren og fullkommen, finnes det mange av. Flere sanger er såkalde refrensanger, et refrens/kor som gjentas etter hvert vers. Slike sanger er typisk for den nyere angelsaksiske sangen som kom omkring 1880-årene.

Ny revisert utgave av Svenska Missionsförbundets sångbok kom i 1920. Her er sanger fra den kirkelige tradisjonen bedre representert enn tidligere. Det angelsaksiske sangmaterialet, bl.a. refrensangene, er til gjengjeld redusert en god del til fordel for svenska sangforfattere. De typiske vekkessangene finnes det også mindre enn før. Det samme gjelder sanger som omhandler himmelen og de siste ting (det eskatologiske). Den tematiske inndelingen etter de tre trosartiklene er ennå mer konsekvent enn i første utgaven. Disposisjonen i SMF's sangbok 1920 ser slik ut:

1. Gud (48 nr.)
  2. Guds uppenbarelse i Jesus Kristus (109 nr.)
  3. Guds verk gjennom den Hellige Ande (114 nr.)
  4. Det kristliga livet (212 nr.)
  5. Guds rike och församlingen (153 nr.)
  6. Vid särskilda tillfällen (74 nr.)
  7. Konung och fädernesland (10 nr.)
  8. Nykterhet (6 nr.)
  9. De yttersta tingen (39 nr.)
  10. Slutsånger (17 nr.)

Baka har i alt 782 af

I tillegg til Missionsförbundets sångbok finnes også en del andre sangbøker, spesielt til bruk i Missionsförbundets møteserier og blant ungdom. En av dem er **Ungdomssånger**, utgitt av SMF, Stockholm 1939. Denne boka har stor likhet med Missionsförbundets sångbok. En annan er **Evangeliska sånger**, "en samling Väckelse- og uppbyggelsesånger för gudstjänstbruk." (9. opplag, Stockholm 1929, SMF Förlag). Forordet nevner at boka skal tjene til formål ved vekkelse og seriemøter, og at den inneholder de beste av sangene som fra før er i bruk og noen nye. Den tematiske inndelingen er en annan enn i Missionsförbundets sångbok. Bl.a. har Hemlandsånger (sanger om himmelen), Bönésånger, Lovsånger og Frälsningssånger hver sin egen avdeling. Også Sånger for musikföreningar har en egen avdeling. Dette kan tyde på at idealene i Missionsförbundets tidligere tid, med sterkt vekkelsespreg, himmellengselen, den personlige frelsesopplevelsen og frelsesvissheten kommer stertere frem i sangen som brukes i den mer utadretta virksomheten som seriemøter o.l. enn i den daglige forsamlingsprakts der Missionsförbundets sångbok brukes.

Håndskrivne konversationer

Typisk for falkelegge religiøse bevegelser i sin helhet er alle sangene som lever på folkemunne og som finnes i håndskrevne sangbøker. Også blant Missionsförbundets medlemmer på Tjörn har dette vært vanlig, især i den eldste tida. De håndskrevne sangtekstene nyttes til omvendelse før nådetiden er slutt og det ender i fortapelsen. En mye brukt vekkelsessang skal gjengis her i sin helhet, fordi den gir innblikk i noe av vekkelsens atmosfære.

- har mest vært brukt av enkeltpersoner eller i musiklag (musikkforeninger) der instrumenter som gitaren hører hjemme. (Sanger som godt til guitarakk. finnes også i de trykte sangbøkene.) I hverdagslig språk og enkel musikalsk stil skildrer disse sangene den kristnes personlige frelsesopplevelse og livserfaringer. Sanger om himmelen går mye igjen. Flere ganger fremstilles jordelivet som midlertidig og at den kristne er en fremmed og utlending på jord. Reisen til det egentlige hjem i himmelen og hvor godt det skal bli å komme dit, beskrives ofte og på mange måter. Dette sangeksemplet kan illustrere noe av det: (Sang: Signe Kristiansson, aug.83)

Single Kislaksson, Aug. 83)

3/4   D   A
 På löfternas vagnar till himlen jag drar
 från dödens och tårrarnas land
 G
 Guds löften de hålla att resa oppå
 D   A   D
 nära himlar och jordstå i brand.

Jag vill börja med sången om Jesus
Detta klingande Frälsarenåmn
Som ger lius uti mörkaste dalen
Och som bringar rättfärdighet fram.

Kor: Jag vill börja med sången om Jesus
Här i sorgens och tårarnas land
Tills jag står bland den himmelska kören
och för evigt lovsungen har namn

(fina Matilda Matilda matilda Klostyr d-1 E=14 1000)

Denne sangen har vært mye brukt under vekkelsen i eldre tid. Endel vekkelsessanger står så sterkt i vekkelsestradisjonen, og har så mye av personlig opplevelse knyttet til seg, at de blir viktige redskaper når vekkelsen oppstår på nytt. En slik sang må denne ha vært:

Säg nog minns du väl de ljusa tider
då Guds eld i varje hjärta brann
Det var kamp och många heta strider
Men du kämpade och seger vann.

Kor: Gamla tiders väckelse vi vänta
Stora under Herre låt nu ske
Låt Din nådes klocka Härligt klämta
att Din frälsning alla må få se.

Inga vackra kyrkor, inga tempel
men i stugorna det trängsel var
Inga ritualer - alt var enkelt
Men Guds kraft var mäktigt uppenbar.

Än i dag kan stora under hända
Fast vi leva uti midnattstid
Jesus vill sin eld i hjärtat tända
Ruste oss för helig kamp och strid.

Snart är nädens dyra tid förliden
Jesus kommer uppå brusten sky
Då för evigt slutar kampen, striden
Längtar du, att dagen snart skal gry?

(i sangbok tillhörande Signe Christiansson. Trykt i Svenska Posten.)

En spesiell type blant de håndskrevne sangene er berettsels-sångene. De forteller en bestemt historie, ofte gjennom mange vers. Berettsessangene nevnes av mange på Tjörn, og skal ha vært brukt en del. Noen bygger direkte på bibelske motiv, som sangen om Sakkus. Andre kan være som "Martyrsången", der en 12 år gammel pike blir slått til døde av sin fordrukne far fordi hun går til sondagsskolen uten lov. Lignende sang er "Så bister kall sveper nordanvinden", der også en liten pike brutalt lider døden for at hennes fordrukne far skal bli omvendt. "Järnvägs-ressan" forteller om en liten pike som setter seg på et tog og skal reise til sin mamma i himmelen. Gjennom mange vers skildres hvordan konduktøren og pikens kommer i tale, konduktøren blir grepet av pikens ord om Gud og himmelen og omvender seg til slutt.

Sangen slutter med at pikken dør, og får komme til himmelen hvor hun "prisar Lammet med jubelsång", og sangen slutter slik:
Men du min vän, som till sången lyssnar
skall också du himlen nå en gång?

(Kilde: Signe Christiansson)

Sangpraksis

Sangen og musikken har fra første stund hatt en sentral plass i Missionsförbundet, ikke minst på møter og församlinger. I jubileumsberättelsen fra Klövedals Missionsförsamlings 100-årsfeiring heter det om mötene i den eldste tida: "Många mötte upp vid dessa tillfällen. Säkert var det sången och musiken som uppskattades. Det var ju inte så vanligt med sång och musik av detta slag, med litet gladare och lättare toner, som sjöngs av sådana som upplevt frälsningens budskap, och det grep mer än något annat folks hjärta." (Birgit Olsson 1975).

Også i äldre tid, helt fra för århundreskiftet av, var nok sången i Missionsförbundet frisk och glad. Den har betydd mye när det gjelder å samle folk till mötene, og vært et viktig redskap til spreeding av vekkelsen og dens budskap.

I äldre tid var det ikke vanlig med instrumenter till församlings-sången. Hvor lenge de sang uten instrumenter er nok forskjellig fra plass til plass, og det er vanskelig med nøyaktige tidfestinger om dette. Et lite orgel, et såkalt kneorgel, ble kjøpt inn, antakelig runt 1900, som de kunne frakte med seg under armen. Det ble brukt ved festliga anledningar i församlingen. Efterhvert ble det vanlig med orgel till församlingssangen, särlig etter at Missionsförbundets egne kirker kom.

Sentral i Missionsförbundets møtepрактис står sang- og musikkgruppa. Missionskyrkan har som fast interior platået foran i kirken med talerstol og god plass for sangerne. Ulike typer sang har vært brukt, som mannskor og forskjellig slags flerstemte kor. Størst betydning har nok likevel musikkforeningssangen hatt.

Musikkforeningen har vært så vanlig og sentral at virksomheten i missionsförbundet som helhet i stor grad har vært avhengig av en aktiv musikkforening.

Det er usikkert når missionsförbundet ble startet, fra annen halvdel av 1800-tallet av, hadde omreisende predikanter og sangevangelister tatt gitaren i bruk. En av dem var Oscar Ahnfeldt som er nevnt tidligere. På Tjörn var det i alle fall under vekkelsen 1905 en musikkforening i Valla. Det var organisten som ledet musikkforeningen der den gang. Godt og vel 30 sangere var med, blant dem flere unge, og en del spilte instrumenter. Mange av kvinnene spilte guitar, dessuten var flere feler (fioler) med. Et instrument som citar var også mye brukt, mandolin var også med. Også orgellet kunne bli brukt til musikkforeningssangen. Da spilte de ikke etter noter, slik det ofte ble gjort under forsamlingssangen, men akkordspill etter gehør. Særlig har gitaren vært betydningsfull i musikkforeningene. Sangene som ble brukt der passet godt til rytmisk guitarspill. Spillemåten i den eldre tida var med "klimpring" på strängene, ikke som i nyere tid med kraftigere anslag uten klimpring. Variasjonsmulighetene med denne klimateknikken var gode, sangen ble ikke ensformig.

Vanlig repertoar i musikkforeningene var de håndskrevne sangbønner som er omtalt tidligere. Dessuten ble også små sanghefter kjøpt gjennom Missionsförbundet brukt. Missionsförbundet ga ut hefter både med musikkforeningssanger og korsanger, dessuten musikalske veiledninger for musikklag og kor.

Tradisjonen med musikkforeninger har holdt seg opp til vår tid. Lenger utover på 1900-tallet kom trekspillet med. Også i dag er det gitaren som er viktigaste instrumentet. Istedet for orgel brukes piano. Fela er ikke lenger så vanlig, i alle fall ikke blant de unge. Blant ungdommene blir også elektriske strengeinstrumenter brukt. Stilen blant de unge er direkte fortsettelse av den fra eldre tid, men mer frisk rytisk, influert av amerikansk rytmeforening. De eldre har sin egen musikkforening.

I Missionsförbundet betyr forsamlingslivet mye, og den religiøse praksis er koncentrert mye om felleskapet i gudstjenester og møter. Sentralt i denne praksis står sang- og musikgruppa der framme på podiet ved talerstolen. Slik ser det ut til å ha vært fra langt tilbake. Formidling av troens innhold og erkantens tale. Sanggruppa der framme har hatt en vesentlig funksjon i oppbygningen av møteprogrammet. I beretningene om vekkeler, omvendelse og liknende betydelige hendelser som huskes godt, hører ofte sangen og musikken med. Den ser ut til å ha hatt spesielle muligheter til å gripe følelser og tanker. Under vekkelsene har som regel musikkforeningsvirksomheten vært stor og mange har vært med der.

Kör-sangen er en egen praksis i Missionsförbundet. Kör er små selvstendige sangstrofer som opprinnelig kan ha vært refrenget i en sang. Sanger med refrenget ble særlig populære i Sverige under 1870-80-tallet. I amerikansk vekkelsespraksis ble refrenget løsrevet fra sangen og brukt selvstendig. Særlig den Nord-Amerikanske vekkelsespredikanten Moody og sammen med ham sangevangelisten Sankey praktiserte dette. Sankeys "Sacred Songs and Solos" (1874-88) ble oversatt til svensk, og melodiene fulgte med. Også i Sverige ble refrenlene brukt selvstendig. I Missionsförbundet kalles slike refrenge for kör. Blant körene finnes også små vers som ikke har vært refrenget i en sang.

I Missionskyrkan i Bleket finnes et hefte med i alt 99 kör: "Vi sjunger tilliamsans." Skikken med kör er fra forrige århundre, og den har tatt seg opp igjen i senere tid. Körene synges av hele forsamlingen, enten etter prekenen hvis teksten passer godt inn eller på annet passende sted i møtet. Til kørsangen er det vanligvis ikke instrumenter med. En eller annen i forsamlingen stemmer i, og de andre følger etter hvert med i sangen. Det er vanlig å gjenta koret flere ganger. Det har også hendt at musikkforeningen starter opp å synge et kör og oppfordrer forsamlingen til å følge med.

Mange kör errene lovsangstekster, og de har mye av en lov-sangsfunksjon i forsamlingen. Første person i guddommen poeng-tenes like mye som 2. og 3. person. Gud omtales mye som mek-tig, hellig og opphøyet. Dette synes å være et spesielt trekk ved körsangen i sammenlikning med sangmaterialet forøvrig.

Eksempel på slik lovsangstekst er:

Gud vår Fader, Gud vår Fader
 Du är värdig lov och ära
 Du är helig och rättfärdig
 Du är glädjen i mitt liv
 Du är värdig lov och ära.

En god del av tekstene er fra Bibelen, enten omskrivninger eller rene sitater. Særlig mange av bibelttekstene er fra Salmenes bok, slik som i dette eksemplet:

/:Min hjälп kommer från Herren
 som har skapat himmel och jord:/
 /:Ja han skal bevara mig:/
 Min hjälп kommer från Herren
 som har skapat himmel och jord

Sé også melodieksemplet bak.

Kontakter i Skagerrak-Kattegat-området

Når det gjelder den yn-evangeliske vekkelsen og sangmaterialet der, finnes mye felles nordisk stoff. Sangen i Missionsförbundet på Tjörn skiller seg ikke mye ut fra sangen i ny-evangeliske miljøer i Norge, selv om disse befinner seg innefor statskirken. En stor del av sangtekstene og melodimaterialet fra Tjörn er velkjent i norske lekemannsmiljøer. Det gjelder både de trykte og håndskrevne sangene. Også i Norge er musikkforeningsvirksomheten kjent fra tidlig på 1900-tallet av.

Interessant i dette tilfellet er å se undersøkelsen av sangen i lekemannsmiljøet i Søgne i sammenheng med undersøkelsen på Tjörn. (Se Kattegat-Skagerrak-prosjektets meddelelser nr. 2 1983). Selv om miljøet i Søgne til forskjell fra på Tjörn tilhører statskirken, er likhetene stor. Musikklagvirksoheten er utbredt

også i Søgne, selv om den ikke har fullt så fremstredende plass i møteplassen til vanlig som musikkforeningene på Tjörn har hatt.

Musikklagene i Søgne kom også igang noe senere enn på Tjörn. Vi finner igjen de samme instrumentene: gitar, sitar, mandolin, vanlig fele. Mye av sangrepertoaret i musikklagsangen er felles. Også i Søgne er det lyse og glade kristendomssyntet fremtredende.

Misjonsförbundet i Norge har god kontakt med sin systerorganisa-sjon i Sverige. Medlemmer fra Missionsförbundet på Tjörn kan også fortelle om slik kontakt, der de bl.a. deltar på hverandres arrangementer over landegrensene og utsøksler predikanter og sangkrefter. Også på annen måte har kontakter og vennskap kommet i stand over landegrensene. Flere fra Tjörn kan fortelle at de har vært mye langs kysten nordover og vestover. Bl.a. har det foregått fiske langs den norske vestkysten, og vestover mot Eng-land, og selvsagt også langs Skagerrakkysten.

Sluttord

Sangen og musikken har en helt sentral plass og funksjon i Mis-sionsförbundets virksomhet på Tjörn. Selv om denne undersøkelsen bare er glimtvis, synes dette å være klart. Så vel som predikan-tens tale har sangen og musikken vært viktig redskap til formid-ling av vekkelsens budskap og evnet å gripe tilhørerne på en spesiell måte. Det ser ut som det kan være en sammenheng mellom trosinhold og sangpraksis. I alle fall er det klare likhetspunk-ter når det gjelder sangtekstene og kristendomssyntet. Selv om Missionsförbundet er løsrevet fra statskirken og Evangeliska Fosterlandsstiftelsen finnes en del felles med dem både i tro-sinnhold, forsamlingspraksis og ikke minst i sangrepertoar. For-bindelsene over grensa til Norge og Danmark har vært god, og mye av vekkelsestradisjonen er felles. Ennå er mange spørsmål ube-svart på dette punkt, særlig når det gjelder forbindelseslinjer på lokalt nivå.

LITTERATUR

Aase, Lars: Religiøse rørsler i Skagerrak-Kattegat-området.
Bidrag til prosjektets symposium i Danmark 1981.

Carlsson, Erik: Kolportörer och konventiklar. Om den nyevangeliska väckelsen i några bohuslänska socknar. (art.).
1976.

Eldebo, Runar: Svenska Missionsförbundet. (i Svenska trossamfund, red. Allan Hofgren. EFS förlaget 1982)

Giertz, Bo: Västküstens fromhetsliv. (i "Bohuslän - Svenska Turstföreningens årsskrift 1964 s. 116-129")

Gjertsen, Ingrid: Sangen i den kristne lekarnas bevegelsen i Søgne i Meddeleser nr. 2 fra Kattegat-Skagerrakkonflikten 1983.

Gustavsson, Anders: Pingströrelsen på Åstol i ett processperspektiv, Lund våren 1983.

Olsson, Ragnar: Kontakter och samhällsutveckling. Bidrag till Kattegat-Skagerrak-projekts symposium, Rönnäng 15.-17. aug. 1983.

Poulsen, P.: Fra visebøger og almuestuer. Andelige viser sunget symposiet i Rönnäng 15.-17. aug. 1983.

Selander, Inger: "O hur saligt att få vandra." Motiv och symboler i den frikyrkliga sången. Gummesson's Sth 1980.

Selander, Sven-Åke: "Den nya sången." Den anglosaxiska väckelsessångens genombrott i Sverige. Gleerup Lund 1973.

Arkivmateriale i Missionsförbundets arkiv i Klövedal, Valla och Bleket.

Bohusläns Missionsföreningens minnesskrift. Göteborg 1909.

Trykte og håndskrevne sangbøker i privat eie på Tjörn.

6. Väckelsesång
A: "Om ökenland vid jor
4. fakt. Amoll
5. am. C
6. am. C
7. am. C
8. am. C
9. am. C
10. am. C
11. am. C
12. am. C
13. am. C
14. am. C
15. am. C
16. am. C
17. am. C
18. am. C
19. am. C
20. am. C
21. am. C
22. am. C
23. am. C
24. am. C
25. am. C
26. am. C
27. am. C
28. am. C
29. am. C
30. am. C
31. am. C
32. am. C
33. am. C
34. am. C
35. am. C
36. am. C
37. am. C
38. am. C
39. am. C
40. am. C
41. am. C
42. am. C
43. am. C
44. am. C
45. am. C
46. am. C
47. am. C
48. am. C
49. am. C
50. am. C
51. am. C
52. am. C
53. am. C
54. am. C
55. am. C
56. am. C
57. am. C
58. am. C
59. am. C
60. am. C
61. am. C
62. am. C
63. am. C
64. am. C
65. am. C
66. am. C
67. am. C
68. am. C
69. am. C
70. am. C
71. am. C
72. am. C
73. am. C
74. am. C
75. am. C
76. am. C
77. am. C
78. am. C
79. am. C
80. am. C
81. am. C
82. am. C
83. am. C
84. am. C
85. am. C
86. am. C
87. am. C
88. am. C
89. am. C
90. am. C
91. am. C
92. am. C
93. am. C
94. am. C
95. am. C
96. am. C
97. am. C
98. am. C
99. am. C
100. am. C
101. am. C
102. am. C
103. am. C
104. am. C
105. am. C
106. am. C
107. am. C
108. am. C
109. am. C
110. am. C
111. am. C
112. am. C
113. am. C
114. am. C
115. am. C
116. am. C
117. am. C
118. am. C
119. am. C
120. am. C
121. am. C
122. am. C
123. am. C
124. am. C
125. am. C
126. am. C
127. am. C
128. am. C
129. am. C
130. am. C
131. am. C
132. am. C
133. am. C
134. am. C
135. am. C
136. am. C
137. am. C
138. am. C
139. am. C
140. am. C
141. am. C
142. am. C
143. am. C
144. am. C
145. am. C
146. am. C
147. am. C
148. am. C
149. am. C
150. am. C
151. am. C
152. am. C
153. am. C
154. am. C
155. am. C
156. am. C
157. am. C
158. am. C
159. am. C
160. am. C
161. am. C
162. am. C
163. am. C
164. am. C
165. am. C
166. am. C
167. am. C
168. am. C
169. am. C
170. am. C
171. am. C
172. am. C
173. am. C
174. am. C
175. am. C
176. am. C
177. am. C
178. am. C
179. am. C
180. am. C
181. am. C
182. am. C
183. am. C
184. am. C
185. am. C
186. am. C
187. am. C
188. am. C
189. am. C
190. am. C
191. am. C
192. am. C
193. am. C
194. am. C
195. am. C
196. am. C
197. am. C
198. am. C
199. am. C
200. am. C
201. am. C
202. am. C
203. am. C
204. am. C
205. am. C
206. am. C
207. am. C
208. am. C
209. am. C
210. am. C
211. am. C
212. am. C
213. am. C
214. am. C
215. am. C
216. am. C
217. am. C
218. am. C
219. am. C
220. am. C
221. am. C
222. am. C
223. am. C
224. am. C
225. am. C
226. am. C
227. am. C
228. am. C
229. am. C
230. am. C
231. am. C
232. am. C
233. am. C
234. am. C
235. am. C
236. am. C
237. am. C
238. am. C
239. am. C
240. am. C
241. am. C
242. am. C
243. am. C
244. am. C
245. am. C
246. am. C
247. am. C
248. am. C
249. am. C
250. am. C
251. am. C
252. am. C
253. am. C
254. am. C
255. am. C
256. am. C
257. am. C
258. am. C
259. am. C
260. am. C
261. am. C
262. am. C
263. am. C
264. am. C
265. am. C
266. am. C
267. am. C
268. am. C
269. am. C
270. am. C
271. am. C
272. am. C
273. am. C
274. am. C
275. am. C
276. am. C
277. am. C
278. am. C
279. am. C
280. am. C
281. am. C
282. am. C
283. am. C
284. am. C
285. am. C
286. am. C
287. am. C
288. am. C
289. am. C
290. am. C
291. am. C
292. am. C
293. am. C
294. am. C
295. am. C
296. am. C
297. am. C
298. am. C
299. am. C
300. am. C
301. am. C
302. am. C
303. am. C
304. am. C
305. am. C
306. am. C
307. am. C
308. am. C
309. am. C
310. am. C
311. am. C
312. am. C
313. am. C
314. am. C
315. am. C
316. am. C
317. am. C
318. am. C
319. am. C
320. am. C
321. am. C
322. am. C
323. am. C
324. am. C
325. am. C
326. am. C
327. am. C
328. am. C
329. am. C
330. am. C
331. am. C
332. am. C
333. am. C
334. am. C
335. am. C
336. am. C
337. am. C
338. am. C
339. am. C
340. am. C
341. am. C
342. am. C
343. am. C
344. am. C
345. am. C
346. am. C
347. am. C
348. am. C
349. am. C
350. am. C
351. am. C
352. am. C
353. am. C
354. am. C
355. am. C
356. am. C
357. am. C
358. am. C
359. am. C
360. am. C
361. am. C
362. am. C
363. am. C
364. am. C
365. am. C
366. am. C
367. am. C
368. am. C
369. am. C
370. am. C
371. am. C
372. am. C
373. am. C
374. am. C
375. am. C
376. am. C
377. am. C
378. am. C
379. am. C
380. am. C
381. am. C
382. am. C
383. am. C
384. am. C
385. am. C
386. am. C
387. am. C
388. am. C
389. am. C
390. am. C
391. am. C
392. am. C
393. am. C
394. am. C
395. am. C
396. am. C
397. am. C
398. am. C
399. am. C
400. am. C
401. am. C
402. am. C
403. am. C
404. am. C
405. am. C
406. am. C
407. am. C
408. am. C
409. am. C
410. am. C
411. am. C
412. am. C
413. am. C
414. am. C
415. am. C
416. am. C
417. am. C
418. am. C
419. am. C
420. am. C
421. am. C
422. am. C
423. am. C
424. am. C
425. am. C
426. am. C
427. am. C
428. am. C
429. am. C
430. am. C
431. am. C
432. am. C
433. am. C
434. am. C
435. am. C
436. am. C
437. am. C
438. am. C
439. am. C
440. am. C
441. am. C
442. am. C
443. am. C
444. am. C
445. am. C
446. am. C
447. am. C
448. am. C
449. am. C
450. am. C
451. am. C
452. am. C
453. am. C
454. am. C
455. am. C
456. am. C
457. am. C
458. am. C
459. am. C
460. am. C
461. am. C
462. am. C
463. am. C
464. am. C
465. am. C
466. am. C
467. am. C
468. am. C
469. am. C
470. am. C
471. am. C
472. am. C
473. am. C
474. am. C
475. am. C
476. am. C
477. am. C
478. am. C
479. am. C
480. am. C
481. am. C
482. am. C
483. am. C
484. am. C
485. am. C
486. am. C
487. am. C
488. am. C
489. am. C
490. am. C
491. am. C
492. am. C
493. am. C
494. am. C
495. am. C
496. am. C
497. am. C
498. am. C
499. am. C
500. am. C
501. am. C
502. am. C
503. am. C
504. am. C
505. am. C
506. am. C
507. am. C
508. am. C
509. am. C
510. am. C
511. am. C
512. am. C
513. am. C
514. am. C
515. am. C
516. am. C
517. am. C
518. am. C
519. am. C
520. am. C
521. am. C
522. am. C
523. am. C
524. am. C
525. am. C
526. am. C
527. am. C
528. am. C
529. am. C
530. am. C
531. am. C
532. am. C
533. am. C
534. am. C
535. am. C
536. am. C
537. am. C
538. am. C
539. am. C
540. am. C
541. am. C
542. am. C
543. am. C
544. am. C
545. am. C
546. am. C
547. am. C
548. am. C
549. am. C
550. am. C
551. am. C
552. am. C
553. am. C
554. am. C
555. am. C
556. am. C
557. am. C
558. am. C
559. am. C
560. am. C
561. am. C
562. am. C
563. am. C
564. am. C
565. am. C
566. am. C
567. am. C
568. am. C
569. am. C
570. am. C
571. am. C
572. am. C
573. am. C
574. am. C
575. am. C
576. am. C
577. am. C
578. am. C
579. am. C
580. am. C
581. am. C
582. am. C
583. am. C
584. am. C
585. am. C
586. am. C
587. am. C
588. am. C
589. am. C
590. am. C
591. am. C
592. am. C
593. am. C
594. am. C
595. am. C
596. am. C
597. am. C
598. am. C
599. am. C
600. am. C
601. am. C
602. am. C
603. am. C
604. am. C
605. am. C
606. am. C
607. am. C
608. am. C
609. am. C
610. am. C
611. am. C
612. am. C
613. am. C
614. am. C
615. am. C
616. am. C
617. am. C
618. am. C
619. am. C
620. am. C
621. am. C
622. am. C
623. am. C
624. am. C
625. am. C
626. am. C
627. am. C
628. am. C
629. am. C
630. am. C
631. am. C
632. am. C
633. am. C
634. am. C
635. am. C
636. am. C
637. am. C
638. am. C
639. am. C
640. am. C
641. am. C
642. am. C
643. am. C
644. am. C
645. am. C
646. am. C
647. am. C
648. am. C
649. am. C
650. am. C
651. am. C
652. am. C
653. am. C
654. am. C
655. am. C
656. am. C
657. am. C
658. am. C
659. am. C
660. am. C
661. am. C
662. am. C
663. am. C
664. am. C
665. am. C
666. am. C
667. am. C
668. am. C
669. am. C
670. am. C
671. am. C
672. am. C
673. am. C
674. am. C
675. am. C
676. am. C
677. am. C
678. am. C
679. am. C
680. am. C
681. am. C
682. am. C
683. am. C
684. am. C
685. am. C
686. am. C
687. am. C
688. am. C
689. am. C
690. am. C
691. am. C
692. am. C
693. am. C
694. am. C
695. am. C
696. am. C
697. am. C
698. am. C
699. am. C
700. am. C
701. am. C
702. am. C
703. am. C
704. am. C
705. am. C
706. am. C
707. am. C
708. am. C
709. am. C
710. am. C
711. am. C
712. am. C
713. am. C
714. am. C
715. am. C
716. am. C
717. am. C
718. am. C
719. am. C
720. am. C
721. am. C
722. am. C
723. am. C
724. am. C
725. am. C
726. am. C
727. am. C
728. am. C
729. am. C
730. am. C
731. am. C
732. am. C
733. am. C
734. am. C
735. am. C
736. am. C
737. am. C
738. am. C
739. am. C
740. am. C
741. am. C
742. am. C
743. am. C
744. am. C
745. am. C
746. am. C
747. am. C
748. am. C
749. am. C
750. am. C
751. am. C
752. am. C
753. am. C
754. am. C
755. am. C
756. am. C
757. am. C
758. am. C
759. am. C
760. am. C
761. am. C
762. am. C
763. am. C
764. am. C
765. am. C
766. am. C
767. am. C
768. am. C
769. am. C
770. am. C
771. am. C
772. am. C
773. am. C
774. am. C
775. am. C
776. am. C
777. am. C
778. am. C
779. am. C
780. am. C
781. am. C
782. am. C
783. am. C
784. am. C
785. am. C
786. am. C
787. am. C
788. am. C
789. am. C
790. am. C
791. am. C
792. am. C
793. am. C
794. am. C
795. am. C
796. am. C
797. am. C
798. am. C
799. am. C
800. am. C
801. am. C
802. am. C
803. am. C
804. am. C
805. am. C
806. am. C
807. am. C
808. am. C
809. am. C
810. am. C
811. am. C
812. am. C
813. am. C
814. am. C
815. am. C
816. am. C
817. am. C
818. am. C
819. am. C
820. am. C
821. am. C
822. am. C
823. am. C
824. am. C
825. am. C
826. am. C
827. am. C
828. am. C
829. am. C
830. am. C
831. am. C
832. am. C
833. am. C
834. am. C
835. am. C
836. am. C
837. am. C
838. am. C
839. am. C
840. am. C
841. am. C
842. am. C
843. am. C
844. am. C
845. am. C
846. am. C
847. am. C
848. am. C
849. am. C
850. am. C
851. am. C
852. am. C
853. am. C
854. am. C
855. am. C
856. am. C
857. am. C
858. am. C
859. am. C
860. am. C
861. am. C
862. am. C
863. am. C
864. am. C
865. am. C
866. am. C
867. am. C
868. am. C
869. am. C
870. am. C
871. am. C
872. am. C
873. am. C
874. am. C
875. am. C
876. am. C
877. am. C
878. am. C
879. am. C
880. am. C
881. am. C
882. am. C
883. am. C
884. am. C
885. am. C
886. am. C
887. am. C
888. am. C
889. am. C
890. am. C
891. am. C
892. am. C
893. am. C
894. am. C
895. am. C
896. am. C
897. am. C
898. am. C
899. am. C
900. am. C
901. am. C
902. am. C
903. am. C
904. am. C
905. am. C
906. am. C
907. am. C
908. am. C
909. am. C
910. am. C
911. am. C
912. am. C
913. am. C
914. am. C
915. am. C
916. am. C
917. am. C
918. am. C
919. am. C
920. am. C
921. am. C
922. am. C
923. am. C
924. am. C
925. am. C
926. am. C
927. am. C
928. am. C
929. am. C
930. am. C
931. am. C
932. am. C
933. am. C
934. am. C
935. am. C
936. am. C
937. am. C
938. am. C
939. am. C
940. am. C
941. am. C
942. am. C
943. am. C
944. am. C
945. am. C
946. am. C
947. am. C
948. am. C
949. am. C
950. am. C
951. am. C
952. am. C
953. am. C
954. am. C
955. am. C
956. am. C
957. am. C
958. am. C
959. am. C
960. am. C
961. am. C
962. am. C
963. am. C
964. am. C
965. am. C
966. am. C
967. am. C
968. am. C
969. am. C
970. am. C
971. am. C
972. am. C
973. am. C
974. am. C
975. am. C
976. am. C
977. am. C
978. am. C
979. am. C
980. am. C
981. am. C
982. am. C
983. am. C
984. am. C
985. am. C
986. am. C
987. am. C
988. am. C
989. am. C
990. am. C
991. am. C
992. am. C
993. am. C
994. am. C
995. am. C
996. am. C
997. am. C
998. am. C
999. am. C
1000. am. C
1001. am. C
1002. am. C
1003. am. C
1004. am. C
1005. am. C
1006. am. C
1007. am. C
1008. am. C
1009. am. C
1010. am. C
1011. am. C
1012. am. C
1013. am. C
1014. am. C
1015. am. C
1016. am. C
1017. am. C
1018. am. C
1019. am. C
1020. am. C
1021. am. C
1022. am. C
1023. am. C
1024. am. C
1025. am. C
1026. am. C
1027. am. C
1028. am. C
1029. am. C
1030. am. C
1031. am. C
1032. am. C
1033. am. C
1034. am. C
1035. am. C
1036. am. C
1037. am. C
1038. am. C
1039. am. C
1040. am. C
1041. am. C
1042. am. C
1043. am. C
1044. am. C
1045. am. C
1046. am. C
1047. am. C
1048. am. C
1049. am. C
1050. am. C
1051. am. C
1052. am. C
1053. am. C
1054. am. C
1055. am. C
1056. am. C
1057. am. C
1058. am. C
1059. am. C
1060. am. C
1061. am. C
1062. am. C
1063. am. C
1064. am. C
1065. am. C
1066. am. C
1067. am. C
1068. am. C
1069. am. C
1070. am. C
1071. am. C
1072. am. C
1073. am. C
1074. am. C
1075. am. C
1076. am. C
1077. am. C
1078. am. C
1079. am. C
1080. am. C
1081. am. C
1082. am. C
1083. am. C
1084. am. C
1085. am. C
1086. am. C
1087. am. C
1088. am. C
1089. am. C
1090. am. C
1091. am. C
1092. am. C
1093. am. C
1094. am. C
1095. am. C
1096. am. C
1097. am. C
1098. am. C
1099. am. C
1100. am. C
1101. am. C
1102. am. C
1103. am. C
1104. am. C
1105. am. C
1106. am. C
1107. am. C
1108. am. C
1109. am. C
1110. am. C
1111. am. C
1112. am. C
1113. am. C
1114. am. C
1115. am. C
1116. am. C
1117. am. C
1118. am. C
1119. am. C
1120. am. C
1121. am. C
1122. am. C
1123. am. C
1124. am.

Signe Kristiansson, Bleket : Sang og gitar

19/8-1983.

A
 D
 Vi bor zi her vi blott her he-re gös - ta,
 en li - ten tid på re - san til värt hem. Og in - gan
 ting värt här - ta her sko' fe - ta , at hin - dra
 A
 D
 fer - den til värt et - ta hem.

Kör, sunget var Anna Johansson, Bleket.

21/8-1983.

A handwritten musical score for soprano voice and piano. The vocal part is written on a single staff with a soprano clef, a key signature of one sharp, and a common time signature. The lyrics are in Swedish. The piano part is written on a single staff with a treble clef, a key signature of one sharp, and a common time signature. The score consists of three systems of music.

dom, och i fan - tet var hana malxt, lov ojien - gan Här - ra
naam. Lo - ven Här - ren att hved an - da her. Gi - ven Guden lov - oo
ren och klar, för hana kär - lek all - tid up - pen - ber, ojien - gan högt hal -
le - lu - ia.

EI DØR PÅ KLEM TIL SALMENS OG SONGENS RIKE

Rune Birkeland:

11

Vi bor ei her vi blott har he-re gao - ta ,

Ljartta her

A D D D D D
Fer-den hil wët ret-ta hem.

Hovudinformantar har vore ein del menige og nokre menighetsprestar i Svenska kyrkan. Dertil har eg i nokon grad kunna støtte meg til artiklar og anna trykt materiale, og har jamført ein del av dei salmebøker og songbøker som er eller har vore i bruk i Bohuslän-feltet, og tilsvarande på dansk og norsk Kattegat-Skagerakk-ørunn.

Den scharftauanske arven i Bohuslän

I Tjörn-artikkelen i denne publikasjonen peikar Poul Holm på at "hvor sterke stats/folkekirkelige præster virkede, vandt friemedningheder sjældent frem." På Tjörns nabøyg, Ørust, fekk schar-tauanane "en sterk placering og frienighederne vandt aldriq

Eit autoritært embetsmannssyn og restriktiv holdning overfor lekemannforsyninga kunne kanskje forklare noko av dette. Intervjuer som er tatt under feltarbeidet på Tjörn gir visse antyd-

ningar i den lei. Men viktigare er å spørje etter den indre styrken i schartauanismen, det som gav kristenliv og stillfaringe og vedvarande vekking næring innanfor det statskyrkjelige apparatet.

Ein bør vel då ha klårt for auge at Henrik Schartau sjølv hadde gått gjennom ei religiøs krise som fekk forløsing ved altar og nattverd-knefall, og at fruktene blei ei livslang forpliktning på luthersk ortodoksi med eit kjenneleg isleitt av pietistisk arv, skepsis overfor følelsespregda forkynning, men understrekning av kristen kunnskapstilleigning og mobilisering av viljen.

Når så ein generasjon av prestar blei gripne av same visjonane og fekk viktigaste arbeidsmarka langs vestkysten, måtte dette merka i det bohusländske landskapet – ikkje minst når det samstundes betydde eit oppbrot frå ein rasjonalistisk teologiperiode. Mellom lekfolket måtte dette skape tillit og tryggleik. Frankring fann kristenlivet i bibelen, i gudsteneste-liturgien og sakramenta og i den autoriserte salmeboka med andakts-tilllegg. På den andre sida var vel mange av dei frikyrkjelege grupperingane så sterkt farga av reformert og fjernare kyrkjesyn at luthersk-ortodokse schartauanarar kunne spørje om fader Marten ville vende seg i si grav eller rotere.

Arven i funksjon

Når ein intervjuar eldre statskyrkjemedlemer på Tjörn – der frikyrkjemiljøet er ein nær realitet – kan ein finne bevisste statskyrkje-kristne med observasjonar tilbake i tida før første verdenskrig, som t.d. Anni Johanne Pettersson, Bleket, f. 1902 (AJP). AJP minnest prestar med klår schartauansk profil: Preika var overmåte viktig, bygd opp med dei 3 obligatoriske hovuddelane om fressordene – vanleg på 1 klokkeslimes lengd, ja ho nemner også gamle-prosten ved hennar eigen konfirmasjon, som kunne halde preika gåande i nesten 2 timer! Ein får eit bilet av kor makt-påliggjande det var å tolke og gi innsikt i bibelordet og underbyggje den rette læra.

I denne samanhengen må ein òg sjå at presten påla konfirmantane å kjøpe den utvida katekisma. AJP minnest òg at dei både i barneskolen og under konfirmasjonsforebuinga frå gong til gong fekk pålagt i lekse å lære salmevers. Ei av veninnene hennar frå konfirmasjonstida i 1916 gret sårt over salmen ho ikkje makta å lære: "Han tårar fälla skal!" AJP-s rád lydde kort og godt: Du må dela den i två!

Ein glytt inn i salme-læringsarbeidet i kyrkje/skole får vi òg når AJP fortel om ein 86 år gammal sjuk mann som hadde så vondt for å sove. Han fekk det realistiske rádet at han måtte søkjå trøyst gjennom natta, og dette kunne skje ved at han låg og memoerte salmar han hadde lært i skolen og før konfirmasjonen meir enn 70 år tidlegare!

Med den nære kontakten som eksisterte mellom kyrkje og skole, og med schartauanarenes respekt for orden i kyrkja, var songreperatoaret sikkert i all hovudsak henta frå den autoriserte Wallins salmebok i tidsrommet 1819–1937, fra 1937 i revisert form. Rett nok heiter det ("Svensk uppslagsbok") at Wallin "i överensstemmelse med upplysningsens smak lätt sig ledas av så gott som uteslutande estetiska synpunkter" på den tid han leverte dei första salmeversaga sine. Han hadde då vunne seg ei hög stjerne som elegant omsetjar av antikkens profane meisterverk og var blitt leiar av Svenska Akademien, ein av "de aderton". Men under arbeidet i salmebok-komiteen av 1811 opplevde han ei gjennomgripande utvikling, litterært påverka av romantikken, teologisk påverka av den kristosentriske salmediktninga til Samuel Johan Hedborn, Erik Gustav Geijer og Frans Mikael Franzén. Dette betydde at Wallins salmebok kom til å distansere seg frå rasjonalismens salmeepope, og dette skjedde i Sverige mykje tidlegere enn i Danmark og Norge, der Guldbergs psalmebog (1781) og Den evangelisk-christelige psalmebog (1798) endå lenge måtte bestormast av salmistar som Grundtvig, Wexels, Landstad og Hauge.

Wallins salmebok hadde ei sterkt formidling av den kyrkjelige tradisjonen og var dessutan litterært høgværdig. Eit forsøk på revisjon på 1850-talet vann ikkje gehør. Dette er vel også eit indissum på den sikre stilling salmeboka hadde. Med det store ansvar

som presten hadde for svensk skole gjennom heile 1800-talet, forstår ein at Wallins salmeutval måtte tilflyte folket gjennom skolen, og i neste omgang med tillegget sitt måtte bli den mest utbreidde andaktsboka.

Når likevel den angelsaksiske vekkingssongen i andre halvpart av hundreåret 1800 kunne få eit så sterkt gjennombrot i Sverige, og ikkje minst i det bohuslänske vekkingsmiljøet, heng vel dette delvis saman med at pietismens salme-nedslag er mangelvare hos Wallin. Gjennom 100 år står Brorson representert med berre 2 vers, og då med: "Jag går mot döden var jag går" (!). Til samanlikning får Landstads salmebok i Norge (1869) 57 originalsalmar av Brorson og 66 omsetjingar.

Men når angelsaksisk vekkingssong i Sverige slår så sterkt igjennom, kan ein meir forklare det ut frå følelseslivs-appellen, som blei understreka i tekstu og melodi. Ingrid Gjertsen har peika på at frikyrkje-arkitekturen har eit romsleg platå frontalt mot salen, med plass for musiklag/songkor. Song og musikk går inn i vekkingstrategien og den indre aktivitetsstrategien. Preste-one-man-show høyrer fortida til.

Det nye blir på Tjörn/vestkysten ståande i relief til den sartaunanske logisk-ortodokse tradisjonen – også musikalsk. Prestar på Tjörn som er blitt intervjua, meiner at koralboka av 1820 til Wallins salmebok – med utjamna melodirytmene og seig syngestil – på ueheldig vis har verka med til å gi eit tungt koralpreg og skape ein unødig avstand til angelsaksisk melodistaff i frikyrkjelege songbøker, endå om ein nok kan dra i tvil om tempoet med tre takt-slag pr. fjerdedelsnote verkeleg blei gjennomført i Svansk kyrkan!

Men dette gjeld også ein tidspериode då orgellet vinn terrenget i kyrkjene. Instrumentet tar over den leiaingen av songen som klokken tidlegare hadde – og som hadde gitt høve til livgjevande rytmiske variasjonar og utbroderingar. No tok organisten over, gjerne lite oppovd og famlande. Men til støtte var organisten i forordet til koralboka tilvist eit uhyre sakte tempo og ein einstøning

rytme (som skulle vere lett for folket). Ei tid stod det kamp mellom organisten og den gamle (folkelege) klokkartradisjonen, som måtte vike. Etter ein indignert organist blir sittert: "Åndå sitter den gumman och trimulerar!" (underforstått: som ho har lært av den fossile klokkaren!).

Ingrid Gjertsen presenterer i Tjörn-artikkelen "Svenska Missionsförbundets Sångbok" (1893). Ho peikar på at av 703 nr. er berre 86 nr. frå Wallins salmebok og at angelsaksisk vekkingstradisjon er representert med heile 238 nr., medan den reviserte utgåva av songboka (1920) har fått den kyrkjelge tradisjonen rikare representert og det angelsaksiske stoffet redusert. Dette skulle tyde på at oppboret frå Wallins salmebok i si tid kjentes makt-påliggjande og fekk pendlene til å svinge ekstra sterkt, sterkare enn ei framtid ville akseptere.

Intervju med menighetsprestar på Tjörn prøver å gi eit meir nyanset bilde av det som blei sunge i siste halvdel av førra hundreåret, både ved gudstjenester og i heimane. På første punktet – i gudstjenesta – vil ein vere innanfor ramma av Wallins salmebok. Og ved revisjonen i 1937 var dei ansvarlege seg også bevisst at det var salmar Svenska kyrkan skulle ha, ikkje lågkyrkjeloge son-gar (kyrkoherde Roland Persson, Stenkyrka menighet). Dei mange tillegg i Sverige til salmeboka på 1800-talet nådde berre å bli aksepterte i heimane hos Svenska kyrkans medlemmer, anten tillegga hadde eit pietistisk, herrnhutisk eller andre underleieheitspreg.

Slik sang levde så å seie under jorda kryptofilt og markerte uheldig ein avstand frå statskyrja. Å kartleggje utbreiinga av denne songen ville kunne gi interessante observasjonar, men vere uhyre tidkrevjande.

Kyrkjesongen i forlenginga av 1800-talet kan ein finne haldepunkt for hos Knut Peters i "Psalmvalglista" (1938) som var flittig brukta av schartauanske prestar. For Göteborg Stift finst materiale som gir eit bilde av salmefrekvensen før og etter 1937 (salmebokskifte). Ein har også verdifullt stoff frå høyringa ved utvalet 1976.

Prøst Hans Karlsson, Rönnäng, opplyser at ein så seint som i 1983 i ein skilde statskyrkjemenigheter (särleg der schartau-nismen stod/står sterkt) mellom menighetslemer møter den hold-ninga at det ikkje er rett å syng evangeliske songar i guds-tjenesta (song som innhaldsmessig distanserer seg frå luthersk kristendom), medan ein i andre menigheter gjerne nyttar dei.

På stiftsgården for Bohuslän har det i seinare tid flittig og med glede vore sunge angelsaksiske bibelviser og anna nytt stoff, endå mange seier etterpå at det er velsigna å vende tilbake til salmen. Og i tilknytning til den offentlege svenska salmeboks-revisjonen for tida er det innlysande at ein står overfor spenningar i mange menigheter mellom Svenska kyrkans tradisjon og nye evangelisk song. Vi går då her ikkje inn på dei store kyrkjemusikalske nyvinningsane som i vårt hundreår har kledd kyrkjesonen i ny (ev. restaurert) og lysare drakt.

Det har vore eit postulat at ein syng meir i frikyrkjemiljøet enn i statskyrkja. Eit universitetsprosjekt har granska dette temaet og funne at det motsette er tilfelle. I forsamlingane var 3 fellessongar vanleg, medan det som gikk ut over dette, gjerne var solo- eller kornummer. I ei Svenska kyrkan-högmaska ville talet på fellessalmar ligge høgare, og i tillegg til dette ville ein ha dei liturgiske songane med menighetssvar.

Kattegat-Skagerrak-området

Salmebøker og songbøker vil oftaast ha nasjonal basis, men med vandringsr av omsett stoff, meir eller mindre. Men song og salme levde vel også eit friare vandreliv utanfor dei større boktil-tak. Vestkysten i Sverige måtte tilby eit interessant forskningsfelt i så måte, särleg derson ein kunne påvise utveksling av stoff innanfor Kattegat-Skagerrak-området, og ikke berre mellom Danmark-Norge. Her vil ei rekje ideologiske og teologiske impulser ha vore medverkande. Men songar og salmar vil også ha vandra saman med personar av kjøt og blod og med ein yrkesbakgrunn, og den vegen skulle vi gjerne ha vandra saman med dei.

LITTERATUR

Andersson, Nils: 1878 års katekes, Kap.IV Debatten om katekenses utanläsning på 1860-talet. s.103-128.

Arvastson, Allan: Diverse Hymnologiske publikationar om svenska salmediktning.

Giertz, Bo: Västküstens fromhetstiv i Svenska Turistföreningens Årskrift 1964 'Bohuslän'.

Karlsson, Hans: Kyrkoårets psalmer, Uppsala 1978 (SPTs Handbok-ker i Svensk Pastoraltidsskrift).

Peters, Knut: Psalmvalslista, 1938.

Göransson-Stenberg: Psalms och korall i höqmässan.

Hörmander, Oskar: Schartauanismen och samhället, 1980.

Selandor, Sven-Åke: Den nya sången, (doktorsavh.) Lund 1973.

Wallins psalmbok 1819.

Den svenska psalmboken 1937.

Svenska Missionsförbundet: Sånger och psalmer, 1893 og 1920.

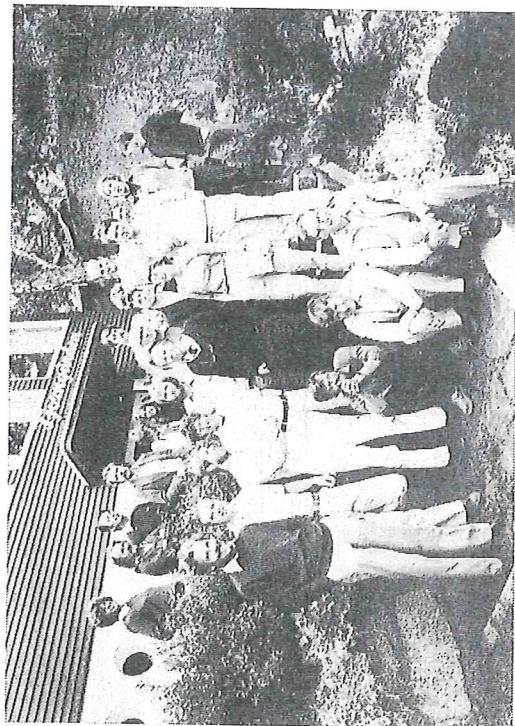
Jørgen Würtz Sørensen:

"MORMONERNES GENNEMBRUDSÅR I NORDEN. FORSKNINGSMULIGHEDER INDENFOR DEN SKANDINAVISKE MISSIONS HISTORIE!"

De nordiske lande var i første halvdel af det 19. århundrede præget af en række folkelige vækkelsesbevægelser, der var karakteriseret ved deres mere eller mindre klart definerede modstand mod de respektive statskirker. De fleste af bevægelsen havde således snæver sammenhæng med de nationale demokratiske rørsler og strømninger og udtrykte ofte en form for social og politisk protest. Enkelte af de religiøse strømninger havde dog tillige klare udenlandske forbilleder og forbillede, f.eks. herrnhuterne og baptisterne. Etableringen af den skandinaviske mission for Jesu Kristi Kirke af Sidste Dages Heilige (mormonkirkens officielle navn) i 1850 var imidlertid på flere måder en nyskabelse i det religiøse billede i Skandinavien. Dels var der tale om en fælles skandinavisk mission med centrum i København, dels var det konkrete initiativ til oprettelsen sket i USA. Mormonkirken var således langt mere centraliseret nationalt og internationalt end andre af samtidens vækkelsesbevægelser.

Studiet af mormonernes gennembrudsår i de nordiske lande bliver således også studiet af den første amerikanske sefts ganske vellykkede forsøg på at overføre sit budskab til befolkningen i andre lande.¹

Deltagere i symposiet på Tjörn, 15-17/8, 1983.
 Stående forrest f.v.: Lars Stackell, Harald Olsen, Pouls Holm, Vagn Wählén. Siddende: Bjarne Flou, Lars Lönnroth, Björn Slettan. Stående første trappetrin: Gustav Sætra, Horst Meesenburg, Bente Liebst. Andet trappetrin: Rune Birkeland, Lasse Cornell, Sven Anders Söderpalm, på terrassen f.v.: Britt Kihlmann, Ulf Hamran, Kjell Bråstad, Kjell Madsalen, Birgitta Frykman, Kerstin Gunnemark, Torben Vestergaard, Nini Fritzner (halvt skjult), Anders Gustavsson, Håkon Finstad, Ingrid Gjertsen, Ragnar Olsson.

Der skal i det følgende gives en kort introduktion til Mormonkirkens tidligste virksomhed i Skandinavien med henblik på at understrege perspektiverne i fortsatte studier i mormonernes historie. Denne understregning er sket ud fra en overbevisning om, at en sådan forskning vil kunne give ganske frugtbare indfaldsvinkler til socialhistorie, emigrationshistorie, bevidsthedshistorie og politisk historie. Samtidig skal der kort gøres rede for det omfattende og vidspændende kildemateriale, der vil kunne danne udgangspunkt for en sådan dybtgående forskning.

Da den skandinaviske mission startede i foråret 1850 var Jesu Kristi Kirke endnu en meget ung religiøs bevægelse. Selve organisationen var etableret af Joseph Smith i USA i 1830, hvor efter man havde haft betydelig tilgang i staterne, men også gennem emigranter fra England. Baggrunden for Mormonkirvens opstæn var Joseph Smiths udgivelse af "Mormons bog", der ifølge Smith var en oversættelse af en gammel tekst fra nogle guldplader, han efter en åbenbaring havde fået overlevert af englen Moroni. I "Mormons bog" var videregivet tekster fra de kristne menigheder, der ifølge Smith havde eksisteret på det amerikanske fastland frem til det 5. århundrede efter Kristi. I modsætning til andre kristne menigheder (mormonerne anerkendte Det gamle og det ny testamente sammen med "Mormons bog") lagdes der i mormonismen vægt på den fortsatte mulighed for åbenbaringer, således som Joseph Smith selv havde fået dem.

Ligeledes kunne mormonerne med udgangspunkt i "Mormons bog" finde vidnesbyrd om voksendåben som den eneste sande dåbsform. Centralt indenfor den nye kirke var den hierarkiske organisatoriske opbygning med tolv apostle og de halvfjérds råd. Hovedbudskalet for missionen var, at jordens befolkning levede i desidste dage, inden Kristi genkomst og oprettelsen af "tusindårsriget" på jorden. Derfor skulle "de hellige" samles i det "nye Zion" eller det "genrejste Jerusalem", inden Guds vrede blev nedkaldt over folkeslagene.²

Dette "nye Zion" skulle ifølge Mormonkirken opstå på det amerikanske kontinent, og kirkens øverste leder Brigham Young, der havde overtaget ledelsen efter Joseph Smiths død, havde i 1847 ført sit folk til Saltsødalen i det nuværende Utah. Dette øde og golde område blev af Brigham Young udråbt til det "nye Zion", hvor "de hellige" fra hele verden skulle samles inden Kristi genkomst.³ Formålet med mormonerne missionsvirksomhed var således foruden omvendelsen og dåben den direkte opfordring til udvandring fra Europa til den nye Mormonstat. Dette missionsarbejde havde i 1830-erne og 1840-erne givet store resultater i England, hvorfra tusinder af omvendte drog vestpå.⁴

De positive resultater fra den engelske mission blev i 1840-erne indgående drøftet på Mormonkirvens generalkonference, der årligt afd holdtes i Salt Lake City (den store Saltsøstad). Resultatet af drøftelserne blev beslutningen i 1849 om at starte missionsvirksomhed i andre europæiske lande, i første omgang Italien, Frankrig og Skandinavien.⁵ Allerede fra starten blev Skandinavien prioritert højt. Dette skal utvivlsomt ses på baggrund af, at en del skandinaver i USA havde tilsluttet sig kirken. F.eks. danskerne Peter Clemensen og Peter O. Hansen, nordmændene Gudmund Haugaa og svenskeren John Forsgren. P.O. Hansen og Forsgren kom da også sammen med apostlen Erastus Snow til at indgå i den første missionsgruppe, der i England blev suppleret med George Parker Dykes, der tidligere havde missioneret blandt nordmænd i Illinois.⁶

I juni 1850 startede missionsvirksomheden i Skandinavien med udgangspunkt i København. Når valget faldt på Danmark og København havde det utvivlsomt forbindelse med den religionsfrihed, der var indholdt i 1849-grundloven. Der skulle således være bedre betingelser for missionsarbejdet her end i de andre lande, hvor Norge nok i 1845 havde fået en forordning om anerkendelse af kristne sektør udenfor statskirken. Men anerkendelsen var helt afhængig af myndighedernes accept. De tidlige missionsforsøg i Norge skulle da også vise, at denne anerkendelse var umulig at opnå for mormonerne.⁷ I Sverige var de objektive betingelser endnu mere besværlige, idet de svenske myndigheder for at dæmpe de folkelige religiøse rørelser var begyndt at anvende Konventikelplakaten fra 1726, der især kunne anvendes til at forhindre kirkelige handlinger, der ikke blev foretaget af anerkendte præster.⁸

Missionslederen Erastus Snow nærede således betydelige forventninger til den nye danske grundlov, hvor der i artikel 81 stod, at "borgerne skulle have lov til at forene sig i samfund for at dyrke Gud på den måde, som stemmer med deres overbevisning, når intet foretages, der strider mod den borgelige orden og almindelig sædelighed". I en af de tidligste rapporter som Snow

sendte til den europæiske missionspræsident i England hedder det således om den nye grundlov:

"This secured to the people a "Rigsdag" or legislature, to be elected by the people and quite as much political freedom as is enjoyed in England. The press is sufficiently free and untrammelled for all purposes, for which we wish to use it, and while it protects and supports the Lutheran Church, as the state church it secures to the citizens the right to dissent and organize other societies".⁹

Erastus Snow og de øvrige missionærer skulle imidlertid snart blive klar over, at et er at indføre religionsfrihed i teorien et andet i praksis. Fra starten var mormonerne således utsat for voldsomme forfølgelser fra befolkningens side, oftest uden at myndighederne greb ind. Som ved jødeforfølgelserne tidligere i århundredet blev den sociale uro i befolkningen kanaliseret over i forfølgelse af religiøse mindretal, uden at myndighederne greb ind. Dette gjaldt de tidlige menigheder i København og i Aalborg, hvor de omvendte blev korporligt forulempet, deres forsamlingslokaler og boliger raseret, alt sammen uden at de stedlige politimyndigheder greb ind.¹⁰ Samtidig forstørrede mormonerne hastige fremvækst i Danmark kravene om en begrensning af religionsfriheden, men myndighederne samt en række gejstlige frygtede dette snarere ville styrke end svække mormonerne gennemslagskraft.

I Danmark startede mormonerne deres virksomhed de steder, hvor der allerede fandtes større baptistmenigheder. Disse steder lykkedes det meget hurtigt at etablere sig og vinde en betydelig del af baptisterne over, specielt i købstæderne. Denne missionsstrategi synes i det hele taget at have været benyttet i hele Skandinavien, hvor man f. eks. i Norge startede blandt vækkelsesbevægelsen "de kirketroende" i Frederikstad. De baptistiske menigheder var dog der, hvor det nye budskab i særdeleshed vandt gehør. Dels fordi baptisterne allerede havde vendt sig mod statskirken, dels fordi voksendåb allerede var accepteret i disse kredse.

Mens mormonerne trods forfølgelserne vandt frem i Danmark i beginningen af 1850-erne gik missionsarbejdet i Norge og Sverige

langsommere. Dette skyldtes naturligvis delvist de snævre rammer for mormonsekterns virksomhed, men andre faktorer må have spillet ind. Det er således et generelt træk for udviklingen frem til århundredeskiftet, at mormonerne fik større gennemslagskraft i Danmark end i Norge og Sverige, også efter ændringerne af lovgivningen her. I perioden frem til år 1900 blev således knap 23.000 danske døbt mod 16.000 svenske og godt 6.000 nordmænd. Den samme fordeling kan ses i den skandinaviske udvandring, hvor 12.000 voksne danske mormoner (med børn ca. 17.000), udvandede i perioden, godt 7.000 svenske og godt 2.000 norske.

Mormonudvandringen adskilte sig fra den øvrige udvandring ved flere voksne kvinder (32,2% mod 30%) og børn under 14 år (38,5% mod 18%).¹²

Disse forskelle rejser en række spørgsmål, der indtil videre kun er delvist besvaret. Et overordnet er, hvorfor netop Skandinavien blev en så frugtbar missionsmark for mormonerne. Sammen med de engelske emigranter blev det indvandrerne fra Skandinavien, der helt kom til at dominere opbygningen af det nye samfund i Utah. Dernæst må det næjere undersøges, hvilke sociale lag og grupper, der i sidste halvdel af det 19. århundrede blev tilknyttet Jesu Kristi Kirke. Undersøgelser af de danske mormoner i sektens kerneområder Aalborg og Vendsyssel-konferencerne viser, at det drejede sig om de lavere sociale lag i såvel byer som på landet. Det vil sige daglejere og mindre håndværkere i byerne og husmænd og landarbejdere.¹³ Disse lokale undersøgelseres resultater støttes af en dansk analyse af mormonudvandringens sociale sammensætninger, der viser, at det netop var disse grupper, der i hele Danmark følte sig tiltrukket af det nye budskab.¹⁴ De foreliggende danske undersøgelser viser imidlertid også, at Mormonkirkens mission havde højt forskellige resultater i forskellige lokaliteter. Tilsyneladende var det i København og Vendsyssel, at mormonerne fik deres første genembrud, og den forklaring har været fremme at det skyldtes, at man her ikke i særligt omfang havde været berørt af de tidlige vækkelsesbevægelser.¹⁵ Undersøgelser af hele sidste halvdel af det 19. århundrede synes dog at pege på, at det var i områderne omkring de større byer, d.v.s. København, Aalborg og Århus at mormonerne fik deres tilhængere.¹⁶ Disse geografiske forskelle trænger dog fortsat til yderligere undersøgelser, hvor sammen-

hængen mellem sociale og økonomiske vilkår og mormonsektens gennemslag må vurderes. De store variationer ses også i Norge og i Sverige, hvor mormonerne især havde held med deres mission i Skåne, men flere missionsforsøg længere mod nord slog fejl.¹⁷ Ved sådanne undersøgelser af erhvervssstruktur og befolkningens sociale sammensætning vil det endvidere være nødvendigt at inddrage kulturelle faktorer, herunder eksistensen af tidlige vækkelsesbevægelser samt forskelle og ligheder i de civile og gejstlige myndigheders reaktioner overfor mormonerne.

Når der her argumenteres for værdien af øgede studier i de skandinaviske mormoners tidlige historie er det imidlertid ikke kun for at se sammenhængen mellem en speciel form for vækkelse og social status. Dette forhold gælder naturligvis også alle andre former for vækkelser. Det der efter min mening er det centrale i forskningen omkring mormonerne er det bevidsthedshistoriske interessante spørgsmål om dels hvorfor visse grupper i den skandinaviske befolkning blev grebet af det nye budskab og dels hvordan mormonerne i højere grad end nogen anden religiøs minoritet i det 19. århundredes sidste halvdel blev mødt med voldsomme forfølgelser. Forfølgelser ikke alene af ordensmagt og statskirkernes gejstlighed, men også forfølgelser fra ikke-vakte i de samme sociale lag, som mormonerne selv rekrutteredes fra. Det er således åbenbart, at der i det øvrige samfunds reaktioner mod mormonerne er et fælles mønster i udviklingen i Danmark, Norge og Sverige. Et mønster, hvor mormonmissionærerne bliver korporligt forulempet af befolkningen, forsamlingsbygningerne angrebet og ødelagte, uden at myndighederne griber ind. Samtidig ser man, at i alle tre lande fortsætter forfølgelserne gennem hele århundredet, samtidig med at der fremkommer et væld af anti-mormonsk litteratur.¹⁸

Det centrale spørgsmål er således hvilke elementer i det nye budskab, der får skandinaverne til at opgive deres tilværelse og drage til Utah under uhøye anstrengelser og sammenhængende hermed hvilke elementer i mormonismen skaber denne fjendtlighed, migrationen måtte virke befordrende for tilslutning til kirken.

der kun kan sammenlignes med anti-semitismen i styrke og omfang. Med et sådant overordnet spørgsmål er også understrøget sammenhængen med emigrationsforskingen, hvor det netop er "pull-push"-effekterne, der har været i centrum. D.v.s. hvilke forhold i USA, der tiltrak og hvilke forhold i hjemlandet, der støtte udvandrierne fra sig.

Det budskab, som de tidlige mormonmissionærer kunne viderեbre til de lavere sociale lag i de skandinaviske befolkninger indeholdt en række faktorer, der stærkt måtte forstørre ønsket om omvendelse og som en konsekvens heraf beslutningen om emigrasjon til Utah. Budskabet om "de sidste dage" og "de hellige indsamling i Zion" tog klart udgangspunkt i chiliastiske forstillinger, hvor "de hellige" skulle frelses og være med til at regere over verden efter Kristi genkomst. Foruden dette mere eller mindre langsigtede budskab havde mormonerne imidlertid også et her og nu tilbud. Tilbuddet om at drage til Utah og erhverve jord og en tryg og sikker økonomisk fremtid i et nyt samfund, hvor der gaves muligheder for social opstigen. Med dette sammenstillede budskab om såvel kortsigtede som langsigtede forbedringer kunne mormonerne i højere grad end de fleste vækkelsesbevægelsers forene dele af befolkningens krav til religiøs frelse og sociale forbedringer. Dette sammensatte budskab går da også bestandigt igen i mormonernes tidsskrift "Skandinaviens Stjerner". Organ for de Sidste Dages Hellige", der begyndte at udkomme i 1851. Dette tidsskrift, der er en væsentlig kilde til mormonernes historie i Skandinavien peger også på en anden faktor, der kunne styrke en tilslutning til Mormonkirken. Nemlig kirkens aktive rolle som organisator af udvandringen fra Skandinavien. Tidsskriftet indeholder således en række praktiske anvisninger til brug for emigranter, men endnu vigtigere kirken kunne fra USA og fra hovedsædet i København arrangere udvandingen for medlemmerne. Herved indgik man ganske den usikkerhed og isolation, der i øvrigt prægede enkeltudvandrerne. Mormonerne udvandrede i grupper under kyndig ledelse, der sørgede for alt fra afrejsen fra Skandinavien til ankomsten til Saltsødalen. Netop denne sikkerhed og den samhørighed, der prægede mormonmigrationen måtte virke befordrende for tilslutning til kirken.

Også eksistensen af en central emigrationsfond, "The Perpetual Emigration Fund", der kunne yde økonomisk støtte havde naturligvis betydning. Dette skal ikke forstås sådan, at folk tilsluttede sig Mormonkirken for at få en billigere og sikrere Amerika-rejse, således som det hed blandt nogle af samtidens præster. Der var enkelte tilfælde af, at folk sprang fra, når man var nået til USA, men det var kun ganske få tilfælde. Hele emigrationsorganisationen skal snarere ses som et element i en større sammenhængende "pull"-effekt.²⁰

"Push"-effekterne til forståelse af den mormonske udvandring kan på en række områder siges at falde sammen med de effekter, der også havde gyldighed for andre emigranter i perioden. De manglende muligheder for at opnå egen jord, arbejdsløsheden i byerne og proletariseringen af de mindre håndværkere var forhold, der også berørte de grupper, der tilsluttede sig Mormonkirken. Hertil kom så "push"-effekter, der var specielle for mormonerne. Primært myndighedernes chikane og forfølgelser sammen med den modstand, mormonerne mødte i deres virksomhed i befolkningen. Denne sammenblanding af sociale og religiøse motiv var således karakteristisk for den mormonske bevægelse og den mormonske udvandring fra de skandinaviske lande.

Tilbage står spørgsmålet om, hvorfor denne fjendtlighed mod mormonerne nåede et sådant omfang i de skandinaviske lande, hvor de borgerlige friheder dog gradvist var slået igennem. I den hidtidige forskning er der ikke mange bud på denne problemstilling. Det er således karakteristisk, at mormonforfølgelserne er blevet fuldstændig fortrangt fra de gængse politiske historiebøger og heller ikke tages op i kirkehistorierne. I det omfang forfølgelserne har været nævnt har det primært været i mormonernes egen historieskrivning. Her skyldes forfølgelserne alle, at mormonerne kom med et budskab, der fundamentalt rokede ved den etablerede kirkes dogmer. Mormonerne blev forfulgt fordi de bragte budskabet om "den genoprettede kirke", der skulle erstatte den kirke, der gennem årene havde fjernet sig fra det oprindelige budskab. Parallelle til forfølgelsen af de tidlige kristne menigheder går igen i mormonernes tidlige skrifter,

hvorført det også klart fremgår, at disse forfølgelser har været med til at styrke de vaktens overbevisning om at tilhøre de "hellige" i en fjendtlig og hedensk verden.²¹

Dette løser imidlertid ikke problemet om, hvilke elementer i den mormonske lære, som krænkede og ophidsede store dele af befolkningen. Det er her værd at understrege, at de tidlige forfølgelser i de nordiske lande fandt sted på et tidspunkt, hvor polygamiet ikke var erkæret som en del af den mormonske lære (først i 1853 blev Joseph Smiths tidlige åbenbaring om polygamiet kendt i Skandinavien). De åbenlyse forhold, der blev fremhævet i forbindelse med forfølgelserne i begyndelsen af 1850-erne var primært mormonerne angreb på den etablerede kirke, opgøret med barnedåben og den åbenlyse praktisering af voksenståbåen. Denne kritik blev fremført i et ganske voldsomt sprog, hvor man fra såvel Norge som Danmark ser de kristne med tilknytning til statskirkerne betegnet som "hedninge" og barnedåben karakteriseret som "djævelens værk". I en befolkning, hvor der omkring midten af 18hundredet allerede var en betydelig social uro måtte sådanne udtalelser føre til konfrontationer. Der er imidlertid også klart, at når forfølgelserne antog en så voldelig karakter som det var tilfældet, skyldtes det også myndighedernes manglende indgriben. Denne passivitet måtte i befolkningen bidrage til opfatelsen af, at chikanerier og forfølgelserne af mormonerne ikke alene var risikofrit, men endda blev accepteret af myndighederne.

I min egen undersøgelse af mormonforfølgelserne i Aalborg i begyndelsen af 1850-erne er det forhold, at de herskende klasser kunne have interesse i at kanaliseres en social uro over i forfølgelser af et religiøst mindretal også været trukket frem.²² Konklusionen i min undersøgelse er da også, at det ikke var dette mormonerne sagde, ja ikke engang den måde det blev sagt på der var afgørende for modstanden og fjendtligheden mod mormonerne. Det var i højere grad den forandrings, der skete med de mennesker, der tilsluttede sig Mormonkirken. De fleste mormoner tilhørte som nævnt de samme fattige lag i samfundet som deres mest fanatiske forfølgere, d.v.s. de fattigste håndværkere og

daglejere. I midten af 1850-erne i samtidens hierarkiske samfund blev denne placering i bunden accepteret som Gudsbestemt, men netop sådan optrådte de nyomvendte mormoner ikke. Efter dåben var det ikke længere med bøjede hoveder og hatten i hånden man mødte omverdenen. Det var en helt ny selvstilling, der udspang af overbevisningen om at tilhøre "de sidste dages hellige". Også for samtidens iagttagere har denne bevidsthedsmæssige ændring været tydelig. Således nævnes den i en skrivelse som Aalborg-bispen midt under de værste mormonforfølgelser i byen sendte til Justitsministeriet for at få ministeren til at gribe ind, ikke mod forfølgerne, men mod mormoneerne. I skrivelsen hedder det bl.a.:

"De saakaldte Mormoner her i Byen udgør for det mest Udsukkdet eller Afskummet af Befolkingen og dog foragle og forhaane de deres Medborgere, som de kalde Hedninge, idet de kalde sig selv for de sande Kristne".²³

Karakteren af forfølgelserne skal også ses som udtryk for en betydelig ængstelse for mormoneernes fremgang i 1850-erne og 1860-erne. I Danmark iværksattes således større undersøgelser af mormoneernes virksomhed i forskellige egne af landet for at vurdere behovet for et indgreb. Særlig efter mormoneernes antagelse af polygamiet, som en lønsestning (der dog kun skulle praktiseres i "det nye Zion") blev disse undersøgelser forstærket for om muligt at finde eksempler på forhold, der var imod almindelig sædelighed. Hvilket dog ikke lykkedes.²⁴

Forskningen omkring de skandinaviske mormoneernes tidlige historie kan således bidrage til øget forståelse af socialt marginaliserede lags bevidsthedsmæssige udvikling. Herunder først og fremmest de chiliastiske elementer i mormonbevægelsen og dennes karakter som en social protest. Samtidig er antydet mulighederne for at bruge mormonforfølgelserne som et eksempel på kanaleringen af social uro over i forfølgelser af religiøse mindretal. Mormoneernes historie er samtidig et vigtigt korrektiv til de gængse historiebøgers fremstilling af de skandinaviske landes uplettede demokratiske traditioner. Nok blev der indført alle borgerlige frihedsrettigheder i teorien, mens det var noget van-

skligere at føre rettighederne ud i praksis. Foruden politisk og socialhistorisk kan mormonudvandringen naturligvis undersøges som et væsentligt element til belysning af den ideologisk betingede emigration. På mange områder kan denne umiddelbart sammenlignes med den tidlige socialistiske bevægelse, der havde såvel de kortsigtede reformer og det endelige socialistiske samfund som parallel til opbygningen af samfundet i Utah og "tusindårsriget".²⁵

Allerede nævnt er behovet for undersøgelser af sammenhængen mellem mormonmissionens resultater og den sociale virkelighed i de skandinaviske lande, hvor forskelle og ligheder må drages frem. Dette kan ske i lokalundersøgelser i lighed med de spredte danske undersøgelser. Der er imidlertid også grund til at fremhæve de særlige organisatoriske forhold, der særligt kendetegnede Mormonkirken med København som hovedsæde frem til 1905. Denne i høj grad centraliserede missionsvirksomhed med udpegeelse af missionærer til Norge og Sverige og det konkrete samarbejde om større fællesudvandringsprojekter har hidtil kun været sparsomt berørt, også i mormoneernes egen historiske litteratur. Et særligt kapitel i denne sammenhæng er Aalborg-konferencens kystmission i Norge, Hvar Brevig og Østerrissør blev centrale for de første fremstød, hvor Aalborg-mormonen Hans F. Petersen i samarbejde med de første norske mormoner, der alle var skipperne, forsøgte at få oprettet menigheder. Dette arbejde fortsatte i løbet af 1850-erne fra skibet "Zions Løve", som blev indkøbt til netop denne norske kystmission. Derimod er det vanskelligt ud fra den foreliggende litteratur at vurdere resultaterne af dette missionsarbejde.²⁶

Foruden de allerede nævnte forhold er der også en anden omstændighed, der adskiller den skandinaviske mission af Mormon-kirken fra de fleste folkelige bevægelser i sidste århundrede, nemlig karakteren og omfanget af kildematerialet. Der er allerede ovenfor peget på mormoneernes tidskrift "Skandinaviens Stjerne", der er udkommet kontinuerligt siden 1851. Hertil kommer naturligvis det gængse kildemateriale, der findes i politiarkiver,

bispe- provste- og præstearkiver, justitsministeriets arkiver etc. Også avismaterialer, tidsskrifter og den omfattende såvel mormonske som antimormonske samtidige litteratur kan inddrages.²⁷

Det særlige ved mormonerne er imidlertid eksistensen af et stort samlet utykt kildemateriale fra mormonerne egen hånd. Størstedelen af dette materiale befinner sig i dag i Salt Lake City i arkivet under Kirkens "Church Historian Office". Det drejer sig om de protokoller, som de enkelte konferencer, herunder de skandinaviske, var forpligtet til at føre. Rapporter fra de enkelte missionspræsidenter samt det mest usædvanlige nemlig dagbøger for den langt overvejende del af de missionærer, der arbejdede for kirken helt tilbage fra midten af 19. århundrede. En del af dette dagbogsområde blev i 1880-erne udgivet i tidsskriftet "Morgenstjernen", men en fuldstændig fortægnelse over dagbøger, deres indhold og omfang findes i Davis Bittons "Guide to Mormon Diaries & Autobiographies" fra 1977 udgivet på Brigham Young University Press. Heri er registreret knap tre tusinde dagbøger af varierende længde. En meget stor del af disse dagbøger har direkte tilknytning til den skandinaviske mission helt tilbage fra den første mission med Erastus Snows dagbøger.²⁸

Konferencerafforder og en stor del af dagbøgerne har dannet grundlag for Andrew Jenson's detaillierte "History of the Scandinavian Mission" fra 1927. Andrew Jenson (danskfødt) var i en periode "Church Historian" for kirken i Salt Lake City og udarbejdede desuden en række oversigter over den enkelte konferences historie. Disse udtrykte oversigter var i overvejende grad baseret på de rapporter og forhandlingsprotokoller, der førtes i de enkelte konferencer. Kopier af disse særdeles nyttefulde oversigter findes hos den danske mormonkirkes Informationsjeneste, hvorfra konferencerafforderne kan bestilles til anwendung.

Mormonkirken omfattende organisation og centraliserede opbygning har således sikret et særdeles omfattende kildemateriale til belysning af mormonerne missionsvirksomhed fra starten til idag. Netop pligten til at inderberette alt vedrørende missio-

nen har skabt ganske omfattende konferencerafforder, der er uomgängelige ved studiet af missionens lokale resultater. Bevidsthedshistorisk er det omfattende dagbogsområde særdeles spændende, da i det mindste de fleste af de skandinaviske missioner har taget opfordringen om at føre dagbog bogstaveligt og nedtegnet stort og småt. Også for mange socialhistoriske problemstillinger vil dette materiale kunne finde anvendelse.

NOTER

1. Jeg arbejder i øjeblikket selv med en større afhandling om den religiøse udvandring fra Danmark før 1. Verdenskrig, herunder specielt mormonernes.
2. Om mormonkirkens tidlige historie og lære se Robert Mullen, Mormoner s. 36ff; Rulon S. Howells, The Mormon Story s. 6ff; William S. Berretts, Den genoprettede kirke
3. Om mormonernes tog til Saltsødalen i Utah se Jørgen W. Schmidt, Om, du Zion i Vest s. 227ff; desuden Rulon S. Howells, op.cit. s.38ff
4. Vedrørende Mormonkirkens udbredelse i England se P.A.M. Taylor, Expectations Westward. The Mormons and the Emigration of their British Converts s. 18ff
5. Marius A. Christensen, History of the Danish Mission of the Church of Jesus Christ of Latter-day Saints 1850-1964 s.11ff
6. Orson B. West, Den danske missions historie s.9
7. Om den første norske mission se Andrew Jenson, History of the Scandinavian Mission s. 33ff
8. Om de vanskellige betingelser i Sverige se William Mulder, Homeward to Zion. The Mormon Migration from Scandinavia s.43ff
9. Andrew Jenson, op.cit. s.9
10. Om disse forfølgelser se Jørgen Würtz Sørensen, I religionsfriheden skygge. Mormonfarfælgerne i Aalborg i 1850-erne. Baggrund, forløb og konsekvenser. (udkommer på forlaget "Mormoni" i april 1984)
11. Arne Jensen, Baptisternes historie i Danmark indtil 1864 s. 132f; Andrew Jensen, op.cit. s.8ff
12. Se statistikken over døbte og udvandrede mormoner i de nordiske land hos Kristian Hvitt, Flugten til Amerika eller drivkrafter i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914 s 294 ff.
13. Undersøgelsen af mormonernes sociale sammensætning se Elisabeth Doms Christensen, Mormonernes første år i Danmark 1850-64. En redegørelse for sekterns virksomhed og udvandrelse samt for reaktionen herimod og en komparativ undersøgelse af mormon- og baptistensamfundets sociale struktur i Vendsyssel og Aalborg. (utrykt speciale, Københavns Universitet 1971) Den komparative undersøgelse afgjort i Kirkehistoriske Samlinger, årg.1974.

14. Mette Skougaard, Mormonudvandringen fra Danmark 1852-1900. En undersøgelse af baggrunden for udvandringen og en analyse af udvandringens struktur 1873-93. (Utrykt speciale, Københavns Universitet 1976)
15. Elisabeth Dons Christensen, op.cit.
16. Kristian Hvidt, op.cit.
17. Således skriver Andrew Jenson, op.cit. s.54, "it was reserved for Skåne, the southernmost province of the kingdom, or that part lying adjacent to Denmark, to become the cradle of "mormonism" in Sweden."
18. I Jørgen W. Schmidt, op.cit. s.247ff findes en fortægnelse over den omfattende anti-mormonske litteratur i Danmark i det 19. århundrede.
19. Se f.eks. "Skandinaviens Stjerne" 1. maj 1861, hvor der direkte gives gode råd til emigranterne.
20. Således skrev pastor Andresen, Korsør i 1854 følgende i sin indberetning til Sjællands biskop, "at forestillingen om Amerikas helighed har forført adskillige har jeg beviser på: de gør regning på at få fri overfart til Mormonlandet og der få ganske anderledes adgang til livets Guder end det kan ske herhjulands" se Knud Banning (red), Forsamlinger og mormoner s.166
21. Se f.eks. denne opfattelse i "Skandinaviens Stjerne" nr. 11 1.august 1852 i artiklen "Overfald og Lovsforbrydelse".
22. Jørgen Würtz Sørensen, op.cit. s.17
23. Skrivelse fra biskop Fogtmann til Justitsministeriet 27.juni 1851 (Justitsministeriets Arkiv, Rigsarkivet (Journalsag D2051/1851)
24. Indberetningerne vedrørende den eventuelle praktisering af polygamiet, Rigsarkivet, Kultusministeriets Arkiv 1. Departement (Journalsag F 521/1854)
25. Se Jens Behrend Christensen, Socialisme og religion. Sekterisme og religion i den tidlige danske arbeiderbevægelse 1871-1877 (Utrykt speciale, Odense Universitet 1977)
26. Se Andrew Jenson, op.cit. s. 55ff
27. Jørgen W. Schmidt, op.cit.s.247 ff; Jørgen W. Schmidt arbejder p.t. med en omfattende bibliografi om de danske mormoner.
28. Med udgangspunkt i Davis Bittons (ed), Guide to Mormon Diaries & Autobiographies kan der bestilles kopier af disse dagbøger ved henvendelse til:

Glenn Rowe, Manager of Public Services
 Historical Department
 The Church of Jesus Christ of Latter-day Saints
 50 East North Temple
 Salt Lake City, Utah 84150, USA

Reglen er almindeligvis at der kun kan leveres en fjerdedel af den ønskede dagbog. Der kan dog ansøges om lov til at få kopier af større dele gennem henvendelse til:
 Donald T. Schmidt, Director
 Library-Archives Division
 (adressen er ellers samme som "Manager of Public Services")

29. Vedrørende konferenceprotokoller af Andrew Jenson skal henvendelsen ske til:
 Jesu Kristi Kirke af Sidste Dages Hellige Informationstjenesten
 Redaktør Jørgen W. Schmidt
 Føblebakken 10
 DK-3540 Lyngé